Від автора

До шостого видання *1

Почуваю, що перегляд та доповнення у повісті, яка витримала вже кілька видань, несподівані і потребують деякого пояснення. Основний психологічний мотив етюда — це інстинктивний, органічний потяг до світла. Звідси душевна криза мого героя і її розв'язання. І в словесних, і в друкованих критичних увагах мені доводилось натрапляти на заперечення, видимо, дуже ґрунтовне: на думку тих, хто заперечує, цього мотиву нема у сліпонароджених, які ніколи не бачили світла і тому не повинні почувати, що позбавлені того, чого зовсім не знають. Ця думка не здається мені правильною: ми ніколи не літали, як птахи, проте всі знають, як довго відчуття польоту супроводить дитячі й юнацькі сни. Мушу однак признатися, що цей мотив увійшов до моєї роботи, як апріорний, підказаний лише уявою. Аж через кілька вже років після того, як мій етюд почав виходити окремими виданнями, щаслива нагода дала мені під час однієї з моїх екскурсій можливість безпосереднього спостереження. Постаті двох дзвонарів (сліпий та сліпонароджений), що їх читач знайде в розд. VI, відмінність їх настроїв, сцена з дітьми, Єгорові слова про сни — все це я занотував у своїй записній книжці просто з натури, на вишці дзвіниці Саровського монастиря Тамбовської єпархії, де обидва сліпі дзвонарі, може, й тепер ще водять одвідувачів на дзвіницю. Відтоді цей епізод — на мою думку, вирішальний у зазначеному питанні — лежав на моїй совісті при кожному новому виданні мого етюда, і тільки те, що трудно братися знову до старої теми, заважало мені ввести його раніше. Тепер він становить найістотнішу частину додатків, що увійшли в це видання. Інше все виникло попутно, бо,— раз порушивши колишню тему,— я вже не міг обмежитися механічною

вставкою, і робота уяви, що потрапила в давнішу колію, природно відбилася і на суміжних частинах повісті.

25 лютого 1898 р.

Розділ перший

I

Дитина народилася в багатій сім'ї Південно-західного краю, глухої півночі. Молода мати лежала в глибокому забутті, та коли в кімнаті пролунав перший крик новонародженого, тихий і жалібний, вона заметалася з заплющеними очима у своїй постелі. її губи шепотіли щось, і на блідому обличчі з лагідними, майже дитячими ще рисами з'явилася гримаса нетерпеливого страждання, як у пещеної дитини, що відчуває незвичне горе.

Бабка нахилилася вухом до її щось тихо шепочучих губ.

— Чого... чого це він? — питала хвора ледве чутно.

Бабка не зрозуміла, про що питають. Дитина знову закричала. По обличчю хворої пробіг відбиток гострого страждання, і з заплющених очей сковзнула велика сльоза.

— Чого, чого? — як і перше, тихо шепотіли її губи.

Цим разом бабка зрозуміла запитання і спокійно відказала:

— Ви питаєте, чого дитина плаче? Це завсіди так буває, заспокойтеся.

Але мати не могла заспокоїтись. Вона здригалася щоразу, коли чула новий крик дитини, і все повторювала з гнівним нетерпінням:

— Чого... так... так жахливо?

Бабка не вчувала у крикові дитини нічого особливого і, бачачи, що мати говорить мов у неясному забутті та, мабуть, просто марить, облишила її і стала порати дитину.

Юна мати замовкла, і тільки часом якесь важке страждання, що не могло прорватися назовні рухами чи словами, витискувало з її очей крупні сльози. Вони просочувались крізь густі вії і тихо котилися по блідих, як мармур, щоках.

Може, серце матері почуло, що разом з новонародженою дитиною прийшло на світ темне, незбутнє горе, яке нависло над колискою, щоб іти в парі з новим життям до самої могили.

А може, це було й справжнє марення. Та чи так, чи сяк, але дитина народилася сліпою.

II

Спочатку ніхто цього не помітив. Хлопчик дивився тим тьмяним і невиразним поглядом, яким дивляться до певного віку усі новонароджені діти. Дні збігали за днями, життя нової людини лічили вже на тижні. її очі проясніли, з них зійшла мутна поволока, зіниця визначилась. Але дитина не повертала голови за ясним променем, який линув у кімнату разом з веселим щебетанням птахів та з шепотом зелених буків, що погойдувались біля самих вікон у густому сільському саду. Мати, яка встигла одужати, перша занепокоєно спостерегла

чудний вираз дитячого обличчя, що завжди було нерухоме і якось не по-дитячому серйозне.

Молода жінка дивилася на людей, як сполохана горлиця, і питала:

— Скажіть же мені, чого він такий?

— Який? — байдуже перепитували сторонні.— Він нічим не різниться від інших дітей такого віку.

— Подивіться, як чудно шукає він щось руками...

— Дитина не може ще координувати рухів рук з зоровими враженнями,— відповів лікар.

— Чого ж він дивиться все в одному напрямі?.. Він... він сліпий? — вирвався раптом з грудей матері страшний здогад, і ніхто не міг її заспокоїти.

Лікар узяв дитину на руки, швидко повернув до світла і зазирнув в очі. Він трохи збентежився і, сказавши кілька незначних фраз, поїхав, обіцяючи вернутися днів за два.

Мати плакала й билась, мов підстрелений птах, пригортаючи дитину до своїх грудей, тимчасом як очі хлопчика дивилися все тим самим нерухомим і суворим поглядом.

Лікар, справді, вернувся днів через два, захопивши з собою офтальмоскоп. Він засвітив свічку, наближав і віддаляв її від дитячого ока, заглядав у нього і, нарешті, сказав із зніяковілим виглядом:

— На жаль, пані, ви не помилилися... Хлопчик, справді, сліпий, і до того безнадійно...

Мати вислухала цю звістку з спокійним смутком.

— Я знала давно,— сказала вона тихо.

III

Сім'я, в якій народився сліпий хлопчик, була невелика. Крім названих уже осіб, вона складалася ще з батька та "дяді Максима", як звали його всі без винятку домашні і навіть сторонні. Батько був такий, як тисячі інших сільських поміщиків Південно-західного краю: він був добродушний, мабуть, навіть, добрий, пильно наглядав за робітниками і дуже любив будувати й перебудовувати млини. Ця праця забирала майже весь його час, і тому голос його лунав у домі лише в певні, визначені години дня, що збігалися з обідом, сніданком та іншими такими подіями. В цих випадках він завжди казав незмінну фразу: "Чи здорова ти, моя голубко?" — після чого сідав до столу і вже майже нічого не говорив, хіба коли-не-коли сповіщав щось про дубові вали та шестерні. Зрозуміло, що його мирне й нехитре існування мало відбивалося на душевному складі його сина. Зате дядя Максим був зовсім інша людина. Років за десять перед описуваними подіями дядя Максим був відомий як найнебезпечніший забіяка не тільки в околицях його маєтку, а навіть у Києві "на Контрактах"2. Усі дивувалися, як це в такій поважній з усякого погляду сім'ї, якою була сім'я пані Попельської, народженої Яценко, міг удатися такий жахливий братік. Ніхто не знав, як слід з ним поводитися і чим йому догодити. На ласкаві речі панів він відповідав нечемностями, а селянам дарував свавільство й грубощі, на які найлагідніший із "шляхтичів" неодмінно відповідав би ляпасами. Врешті, на велику радість усіх добромисних людей, дядя Максим за щось дуже розгнівався на

австрійців і виїхав до Італії: там він приєднався до такого ж забіяки й єретика — Гарібальді, що, як з жахом переказували пани поміщики, побратався з чортом і за ніщо має самого папу. Звичайно, таким способом Максим навіки занапастив свою бентежну схизматичну душу, зате "Контракти" проходили з меншими скандалами і багато благородних матусь перестало турбуватися за долю своїх синів.

Мабуть, австрійці й собі дуже розгнівалися на дядю Максима. Час від часу у Кур'єрку, здавен улюбленій газеті панів поміщиків, згадувалося в реляціях його ім'я серед одчайдушних гарібальдійських сподвижників, доки одного разу з того ж таки Кур'єрка пани не довідалися, що Максим упав разом з конем на полі бою. Розлючені австрійці, які давно вже, очевидно, гострили зуби на завзятого волинця (що ним, мало не одним, на думку його земляків, тримався ще Гарібальді), порубали його, як капусту.

— Погано скінчив Максим,— сказали собі пани і приписали це спеціальному заступництву св. Петра за свого намісника. Максима вважали померлим.

Виявилось, проте, що австрійські шаблі не здолали вигнати з Максима його затятої душі і вона лишилась, хоч і в дуже попсованому тілі. Гарібальдійські забіяки винесли свого гідного товариша з бійки, віддали його кудись до госпіталю, і от, через кілька років, Максим несподівано прибув у дім своєї сестри, де й залишився.

Тепер йому було вже не до дуелей. Праву ногу йому зовсім відрізали, і тому він ходив на милиці, а ліва рука була покалічена і придатна лише на те, щоб сяк-так спиратися на ціпок. Та й взагалі він став серйознішим, вгамувався, і тільки часом його гострий язик орудував так само влучно, як колись шабля. Він перестав їздити на "Контракти", рідко бував серед

товариства і здебільшого проводив час у своїй бібліотеці, читаючи якісь книжки, про які ніхто нічого не знав, крім припущення, що книжки зовсім безбожні. Він і писав щось, та як його роботи ніколи не друкувалися в Кур'єрку, то ніхто не надавав їм серйозної ваги.

У той час, коли в сільському будиночку появилася і стала рости нова істота, в коротко обстриженому волоссі дяді Максима вже пробивалася сріблясте сивина. Плечі від постійного упирання милиць піднялися, тулуб набрав квадратної форми. Химерний вигляд, похмуро зсунуті брови, стукіт милиць та клуби тютюнового диму, якими він постійно повивав себе, не випускаючи з рота люльки, — усе це лякало сторонніх, і тільки близькі до інваліда люди знали, що в порубаному тілі б'ється гаряче й добре серце, а в великій квадратній голові, укритій щетиною густого волосся, працює невгамовна думка.

Та навіть і близькі люди не знали, над яким питанням працювала ця думка в той час. Вони бачили тільки, що дядя Максим, оповитий синім димом, просиджує часом цілі години без руху, з затуманеним поглядом і похмуро зсунутими густими бровами. Тимчасом, знівечений боєць думав про те, що життя — боротьба і що в ньому немає місця для інвалідів. На думку йому спадало, що він навіки вже вибув з лав і тепер даремно завантажує собою фурштат3; йому здавалося, що він рицар, вибитий з сідла життям і повалений у прах. Чи не легкодухо звиватися в поросі, мов розчавлений черв'як; чи не легкодухо хапатися за стремено переможця, вимолюючи в нього жалюгідні рештки власного існування?

Доки дядя Максим з холодною мужністю обмірковував цю пекучу думку, зважуючи й зіставляючи доводи за і проти, перед його очима почала мелькати нова істота, якій доля судила з'явитися на світ уже інвалідом. Спершу він не звертав

уваги на сліпу дитину, але потім дивна подібність долі хлопчика до його власної зацікавила дядю Максима.

— Гм... так,— замислено сказав він одного разу, скоса позираючи на хлоп'я,— цей малий теж інвалід. Як скласти нас обох докупи, то, гляди, вийшла б одна сяка-така мізерія.

Відтоді його погляд став спинятися на дитині чимраз частіше.

IV

Дитина народилася сліпою. Хто винен у її нещасті? Ніхто! Тут не тільки не було й тіні чиєїсь "злої волі", але навіть сама причина нещастя крилася десь у глибині таємничих і складних процесів життя. А тимчасом за кожним поглядом на сліпого хлопчика серце матері стискалося від гострого болю. Звичайно, вона страждала при цьому, як мати, відбитком синової недуги і похмурим передчуттям тяжкого майбутнього, що ждало її дитину; та крім цих почуттів, у глибині серця молодої жінки щеміла також свідомість, що причина нещастя лежала грізною можливістю у тих, хто дав йому життя... Цього було досить, щоб маленька істота з прекрасними, але незрячими очима стала центром сім'ї, несвідомим деспотом, до найменшої примхи якого пристосовувалось усе в домі.

Не знати, що вийшло б згодом із хлопчика, який через своє нещастя схильний був до безпредметної озлобленості і в якому все оточення намагалося розвинути егоїзм, коли б химерна доля та австрійські шаблі не приневолили дядю Максима осістися в селі, в родині сестри.

Присутність у домі сліпого хлопчика поволі й непомітно надала діяльній думці знівеченого бійця іншого напряму. Він

так само просиджував цілі години, димлячи люлькою, але в очах, замість глибокого й тупого болю, видно було тепер вдумливий вираз зацікавленого спостерігача. І що більше приглядався дядя Максим, то частіше супились його густі брови, і він усе дужче пахкав своєю люлькою. Нарешті якось раз він зважився на втручання.

— Цей малий,— сказав він, пускаючи кільце за кільцем,— буде ще куди нещасніший, ніж я. Краще б йому не родитися.

Молода жінка низько схилила голову, і сльоза впала на її роботу.

— Жорстоко нагадувати мені про це, Макс, — сказала вона тихо,— нагадувати без цілі...

— Я кажу тільки правду,— відповів Максим.— У мене нема ноги й руки, та є очі. у малого нема очей, згодом не буде ні рук, ні ніг, ні волі...

— Чому ж?

— Зрозумій мене, Ганно,— сказав Максим лагідніше.— Я не став би дарма говорити тобі жорстокі речі. у хлопчика тонка нервова організація. у нього поки що є всі шанси розвинути інші свої здібності до такої міри, щоб хоч почасти надолужити його сліпоту. Але для того потрібне вправляння, а вправляння викликається лише конечною потребою. Дурне піклування, що усуває від нього необхідність зусиль, убиває в ньому всі шанси на повніше життя.

Мати була розумна і тому зуміла перемогти в собі безпосередній потяг, що примушував її кидатися стрімголов на кожен жалібний крик дитини. Через кілька місяців після цієї

розмови хлопчик вільно й швидко лазив по кімнатах, насторожуючи слух назустріч всякому звуку, і, з якоюсь незвичною в інших дітях жвавістю, обмацував кожну річ, що потрапляла до рук.

V

Матір він незабаром навчився пізнавати з ходи, з шелесту плаття, з якихось іще, йому самому доступних, невловимих для інших ознак: хоч би скільки було в кімнаті людей, хоч би як вони пересувалися, він завжди безпомилково прямував у той бік, де вона сиділа. Коли вона несподівано брала його на руки, він все ж одразу пізнавав, що сидить у матері. А коли його брали інші, він швидко починав обмацувати своїми рученятами обличчя того, хто його взяв, і теж незабаром пізнавав няньку, дядю Максима, батька. Але коли він потрапляв до людини незнайомої, тоді рухи маленьких рук уповільнювались: хлопчик обережно й уважно проводив ними по незнайомому обличчю, і його риси виявляли напружену увагу; він неначе "вдивлявся" кінчиками своїх пальців.

З натури він був дуже жвава й рухлива дитина, та місяці збігали за місяцями, і сліпота дедалі більше накладала свій відбиток на темперамент хлопчика, що починав визначатися. Жвавість рухів потроху втрачалася; він став забиватися у захисні куточки і сидів там цілими годинами нишком, з застиглими рисами обличчя, немовби до чогось прислухаючись. Коли в кімнаті бувало тихо і зміна різноманітних звуків не розвіювала його уваги, хлопчик, здавалося, думав про щось з непорозумілим і здивованим виразом на гарному й не по-дитячому серйозному обличчі.

Дядя Максим угадав: тонка й багата нервова організація хлопчика брала своє і сприйнятливістю до відчувань дотику та слуху ніби намагалася надолужити певною мірою повноту своїх

сприймань. Усіх дивувала надзвичайна тонкість його дотику. Часом здавалося навіть, що він не позбавлений відчуття барв; коли йому до рук потрапляли яскравого кольору клапті, він довше зупиняв на них свої тонкі пальці, і по обличчю його проходив вираз дивної уваги. Однак з часом почало виявлятися дедалі більше, що розвиток сприйнятливості відбувається головним чином у бік слуху.

Незабаром він досконало вивчив кімнати з їх звуків: розрізняв ходу домашніх, рипіння стільця під інвалідом-дядьком, сухе розмірене шоркання нитки в руках матері, рівне цокання настінного годинника. Іноді, лазячи вздовж стіни, він чуйно прислухався до легкого, нечутного для інших шарудіння і, піднявши руку, тягся нею за мухою, що бігала по шпалерах. Коли злякана комаха здіймалася з місця і летіла геть, на обличчі сліпого з'являвся вираз болісного нерозуміння. Він не міг збагнути таємничого зникнення мухи. Але пізніше і в таких випадках обличчя його зберігало вираз осмисленої уваги; він повертав голову у той бік, куди відлітала муха,— витончений слух вловлював у повітрі тонке бриніння її крил.

Світ, що виблискував, рухався і звучав довкола, проникав у маленьку голівку сліпого переважно у формі звуків, і в ці форми виливалися його уявлення. На обличчі застигала особлива увага до звуків: нижня щелепа злегка відтягалася вперед на тонкій і видовженій шиї. Брови набирали особливої рухливості, а гарні, але нерухомі очі надавали обличчю сліпого якогось суворого і разом зворушливого відпечатку.

VI

Третя зима його життя наближалася до кінця. Надворі вже танув сніг, дзвеніли весняні потоки, і, разом з тим, здоров'я хлопчика, що зимою все слабував і тому всю її перебув у кімнатах, не виходячи на повітря, стало поправлятися.

Повиймали другі рами, і весна вдерлася до кімнати з подвоєною силою. у залиті світлом вікна дивилось, сміючись, весняне сонце, гойдалося голе ще віття буків, вдалині чорніли ниви, на яких подекуди лежали білі плями тануних снігів, а подекуди пробивалась ледве помітною зеленню молода трава. Усім дихалось вільніше й краще, на всіх весна позначалася припливом оновленої й бадьорої життєвої сили.

Для сліпого хлопчика вона вривалася до кімнати лише своїм квапливим гомоном. Він чув, як біжать потоки весняної води, наче навздогін один за одним, стрибаючи по камінню, прорізуючись у глиб розм'яклої землі; віття буків шепотілося за вікнами, стикаючись і дзенькаючи легкими ударами в шибки. А квапліва весняна капотінь від навислих на покрівлі бурульок, прихоплених ранковим морозом і тепер розігрітих сонцем, стукотіла тисячею лунких ударів. Ці звуки падали в кімнату, наче яскраві й дзвінкі камінці, що прудко вибивали переливчастий дроб. Часом крізь цей дзвін і гомін окрики журавлів плавно проносилися з далекої високості і поволі замовкали, ніби тихо танучи в повітрі.

На хлопчиковому обличчі це оживлення природи відбивалося болісним нерозумінням. Він з зусиллям зсував свої брови, витягав шию, прислухався і потім, ніби стурбований незрозумілою шамотнею звуків, раптом простягав руки, розшукуючи матір, і кидався до неї, міцно пригортаючись до її грудей.

— Що це з ним? — питала мати себе й інших.

Дядя Максим уважно вдивлявся в хлопчикове обличчя і не міг пояснити його незрозумілої тривоги.

— Він... не може збагнути,— догадувалася мати, вловлюючи на синовім обличчі вираз болісного нерозуміння й запитання.

Справді, дитина була стривожена й неспокійна: вона то вловлювала нові звуки, то дивувалася з того, що попередні, до яких вона вже почала звикати, раптом стихали і десь губились.

VII

Хаос весняного безладу ущух. Під гарячим промінням сонця робота природи чимраз більше входила в свою колію, життя немов напружувалося, поступальний перебіг його ставав стрімкішим, наче біг поїзда на разгоні. По луках зазеленіла молода травиця, у повітрі плив дух березових бруньок.

Хлопчика вирішили вивести в поле, на берег близької річки.

Мати вела його за руку. Поруч на своїх милицях ішов дядя Максим, і всі вони прямували до берегового пагорбка, що його досить уже висушили сонце й вітер. Він зеленів густою муравою, і з нього розгортався вид на далекий обшир.

Яскравий день ударив по очах матері й Максима. Сонячне проміння зігрівало їх обличчя, весняний вітер, немов змахуючи невидимими крильми, зганяв це тепло, замінюючи його свіжим холодком. у повітрі носилося щось п'янюче до знемоги, до млості.

Мати почула, що в її руці міцно стислась маленька ручка дитини, але п'янкий подих весни зробив її менш чутливою до цього вияву дитячої тривоги. Вона зітхала на повні груди і йшла вперед, не обертаючись; якби вона зробила це, то побачила б чудний вираз на обличчі хлопчика. Він повертав

відкриті очі до сонця з німим подивом. Губи його розтулились; він вдихав у себе повітря швидкими ковтками, наче риба, яку вийняли з води; вираз болісного захвату пробивався часом на безпорадно-розгубленому личку, пробігав по ньому якимись нервовими ударами, на мить освітлюючи його, і зараз же змінювався знову виразом подиву, що доходив до ляку й непорозумілого запитання. Самі лише очі дивилися все тим же рівним і нерухомим, незрячим поглядом.

Дійшовши до пагорбка, вони посідали на ньому всі троє. Коли мати підняла хлопчика з землі, щоб посадити його зручніше, він знову судорожно схопився за її плаття; здавалося, він боявся, що впаде кудись, ніби не почуваючи під собою землі. Та мати й цим разом не помітила тривожного руху, бо її очі й увага були прикуті до чудової весняної картини.

Був полудень. Сонце тихо котилося по синьому небу. З пагорба, на якому вони сиділи, видно було річку, що широко розлилася внизу. Вона пронесла вже свої крижини, і тільки часом на її поверхні пливли й танули подекуди останні з них, вирізняючись білими плямками. На заплавних луках стояла вода широкими лиманами; білі хмаринки, віддзеркалюючись у них разом з перекинутим блакитним небозводом, тихо пливли в глибині і зникали, немовби й вони танули, як ті крижини. Інколи пробігали од вітру легкі брижі, вилискуючи проти сонця. Далі за річкою чорніли розіпрілі ниви і парували, застилаючи мерехтливим, хитким серпанком далекі хатини, криті соломою, та неясно мріючу синю крайку лісу. Земля ніби зітхала, і щось підносилося з неї до неба, як клуби жертовного фіміаму.

Природа розкинулась кругом, наче великий храм, приготовлений до свята. Але для сліпого це була лише безмежна пітьма, що незвично хвилювала навкруги, ворушилась, рокотала й дзвеніла, протягуючись до нього, доторкуючись до його душі звідусюди незвіданими ще,

незвичними враженнями, від напливу яких болісно колотилося дитяче серце.

З перших же кроків, коли проміння теплого дня ударило йому в обличчя, зігріло ніжну шкіру, він інстинктивно повертав до сонця свої незрячі очі, немовби почуваючи, до якого центру тяжить усе навкруги. Для нього не було ні цієї прозорої далини, ні блакитного небозводу, ні широко розсунутого обрію. Він почував лише, як щось матеріальне, пестливе й тепле торкається його обличчя ніжним, зігріваючим дотиком. Потім хтось холоднуватий і легкий, хоч і не такий легкий, як тепло сонячного проміння, знімає з його обличчя ці пестощі і пробігає по ньому відчуттям свіжого холодка. у кімнатах хлопчик звик пересуватися вільно, почуваючи довкола себе порожнечу. А тут його охопили якісь дивно змінні хвилі, то ніжно пестливі, то лоскітні й п'янкі. Теплі дотики сонця хутко обмахувалися кимсь, і струмінь вітру, дзвенячи у вуха, огортаючи обличчя, скроні, голову до самої потилиці, линув довкола, ніби намагаючись підхопити хлопчика, потягти його кудись у просторінь, якої він не міг бачити, заносячи геть свідомість, навіваючи забутливу млість. І тоді рука хлопчика міцніше стискала материну руку, а його серце завмирало і, здавалося, от-от зовсім перестане битися.

Коли його посадили, він мовби трохи заспокоївся. Хоч всю його істоту переповнило дивне відчуття, він все ж почав був тепер розрізняти окремі звуки. Темні ласкаві хвилі, як і раніше, линули нестримно, і йому здавалось, що вони проходять усередину його тіла, бо удари його збурханої крові підіймалися й спадали разом з ударами цих хвиль. Та тепер вони приносили з собою то лунку трель жайворонка, то тихий шелест зазеленілої берізки, то ледве чутні сплески річки. Ластівка свистіла легким крилом, описуючи неподалік химерні кола, бриніла мошка, і над усім цим деколи лунав протяжний і

смутний окрик плугатаря на рівнині, що поганяв воли по зорюваній смужці.

Але хлопчик не міг схопити цих звуків у їх цілості, не міг з'єднати їх, розташувати в перспективу. Вони ніби падали, проникаючи в темну голівку, один по одному, то тихі, неясні, то гучні, яскраві, оглушливі. Часом вони товпились разом, неприємно мішаючись у незрозумілу дисгармонію. А вітер з поля все свистів у вуха, і хлопчикові здавалось, що хвилі біжать прудкіше і рокіт їх застилає всі інші звуки, які линуть тепер звідкілясь із іншого світу, наче спогад про вчорашній день. І в міру того, як звуки меркли, в груди хлопчикові вливалося відчуття якоїсь лоскітної млості. Обличчя злегка сіпалося від переливів, що ритмічно пробігали по ньому; очі то заплющувались, то розплющувались знову, брови тривожно рухалися, і в усіх рисах пробивалось запитання, важке зусилля думки і уяви. Незміцніла ще й переповнена новими відчуттями свідомість починала знемагати: вона ще боролася з враженнями, що наринули з усіх боків, силкуючись устояти серед них, злити їх в єдине ціле і таким способом оволодіти ними, подолати їх. Та завдання було над силу темному мозкові дитини, якому бракувало для цієї роботи зорових уявлень.

І звуки летіли й падали один по одному, все ще надто строкаті, надто дзвінкі... Хвилі, що охопили хлопчика, здіймалися все напруженіше, налітаючи з навколишнього мороку, що дзвенів і рокотав, і зникаючи в той же морок, замінюючись новими хвилями, новими звуками... швидше, вище, болючіше підіймали вони його, заколисували, присипляли... Ще раз пролетіла над цим меркнучим хаосом довга й смутна нота людського окрику, і потім усе враз замовкло.

Хлопчик тихо застогнав і відкинувся назад на траву. Мати швидко повернулася до нього і теж скрикнула: він лежав на траві, блідий, непритомний.

VIII

Дядю Максима дуже стурбував цей випадок. Від якогось часу він став виписувати книжки з фізіології, психології та педагогіки і з звичайною своєю енергією заходився вивчати все, що дає наука про таємниче зростання й розвиток дитячої душі.

Ця робота захоплювала його дедалі більше, і тому похмурі думки про непридатність до життєвої боротьби, про "черв'яка, що плазує в поросі", та про "фурштат" давно вже непомітно вивітрилися з квадратної голови ветерана. На їх місці запанувала в цій голові вдумлива увага, часом навіть рожеві мрії зігрівали старіюче серце. Дядя Максим все більше переконувався, що природа, яка позбавила хлопчика зору, не скривдила його в усьому іншому; це була істота, яка реагувала на доступні їй зовнішні враження з надзвичайною повнотою й силою. І дяді Максимові здавалося, що він покликаний до того, щоб розвинути притаманні хлопчикові нахили, щоб зусиллям своєї думки та свого впливу врівноважити несправедливість сліпої долі, щоб замість себе поставити в лави бійців за справу життя нового рекрута, на якого без його впливу ніхто не міг би розраховувати.

"Хто знає,— думав старий гарібальдієць,— адже боротися можна не тільки списом та шаблею. Може, несправедливо скривджений долею здійме згодом доступну йому зброю в оборону інших, знедолених життям, і тоді я не марно проживу на світі, знівечений старий солдат..."

Навіть вільні мислителі сорокових та п'ятдесятих років не були позбавлені забобонного уявлення про "таємничі приречення" природи. Не диво, отже, що в міру розвитку дитини, яка виявляла неабиякі здібності, дядя Максим остаточно зміцнів у думці, що сама сліпота є лише один із виявів цих "таємничих приречень". "Знедолений за скривджених" — ось девіз, що його заздалегідь виставив він на бойовому прапорі свого вихованця.

IX

Після першої весняної прогулянки хлопчик кілька днів пролежав, марячи. Він то лежав нерухомо й мовчки у своїй постелі, то бурмотів щось і до чогось прислухався. І весь цей час з його обличчя не збігав характерний вираз нерозуміння.

— Далебі, він дивиться так, мовби намагається збагнути щось і не може,— говорила молода мати.

Максим замислювався і кивав головою. Він зрозумів, що дивна тривога хлопчика та раптова непритомність пояснювались багатством вражень, з якими не здолала впоратися свідомість, і вирішив допускати ці враження до одужуючого хлопчика поступово, так би мовити, розчленованими на складові частини. В кімнаті, де лежав хворий, вікна були щільно позачинювані. Потім, в міру одужування, їх відчиняли на час, далі його водили по кімнатах, виводили на ганок, у двір, в сад. І щоразу, як на обличчі сліпого з'являвся тривожний вираз, мати пояснювала йому звуки, що вражали його.

— Сопілку пастуха чути за лісом,— казала вона.— А це крізь щебетання горобиної зграї чути голос вільшанки. Чорногуз

клекоче на своєму колесі4. Він прилетів цими днями з далеких країв і будує гніздо на старому місці.

І хлопчик повертав до неї своє обличчя, що світилося вдячністю, брав її руку і кивав головою, все прислухаючись з вдумливою й осмисленою увагою.

X

Він починав розпитувати про все, що привертало його увагу, і мати або, ще частіше, дядя Максим розповідали йому про різні речі та істоти, які видавали ті чи інші звуки. Оповідання матері, більш живі й яскраві, справляли на хлопчика більше враження, але часом враження це бувало занадто болісне. Молода жінка, страждаючи сама, з розчуленим обличчям, з очима, що дивилися з безпорадною скаргою й болем, силкувалася дати своїй дитині поняття про форми й кольори. Хлопчик напружував увагу, зсував брови, на лобі його лягали навіть легкі зморшки. Видимо, дитяча голівка працювала над непосильним завданням, тяжка уява билася, прагнучи утворити з побічних даних нове уявлення, але з цього нічого не виходило. Дядя Максим завжди невдоволено хмурився в таких випадках і, коли на материні очі набігали сльози, а обличчя дитини блідло від зосереджених зусиль, тоді Максим втручався в розмову, відстороняв сестру і починав свої оповідання, в яких, по змозі, користувався тільки просторовими та звуковими уявленнями. Обличчя сліпого ставало спокійнішим.

— Ну, а який він? великий? — питав він про чорногуза, що вибивав на своєму стовпі лінивий барабанний дроб.

І при цьому хлопчик розсував руки. Він робив це звичайно при таких запитаннях, а дядя Максим показував йому, коли

слід було спинитися. Тепер він зовсім розсунув свої маленькі рученята, але дядя Максим сказав:

— Ні, він ще куди більший. Якби привести його в кімнату та поставити долі, то голова його була б вища, ніж спинка стільця.

— Великий...— задумано мовив хлопчик.— А вільшанка — ось! — і він ледве-ледве розвів складені докупи долоні.

— Еге, вільшанка така... Зате великі птахи ніколи не співають так добре, як маленькі. Вільшанка старається, щоб усім було приємно її слухати. А чорногуз — поважний птах, стоїть собі на одній нозі у гнізді, озирається кругом, наче сердитий хазяїн на робітників, і голосно бурчить, не турбуючись тим, що голос у нього хрипкий і що його можуть чути сторонні.

Хлопчик сміявся, слухаючи ці описи, і забував на час про свої важкі спроби зрозуміти оповідання матері. Та все ж ці оповідання вабили його дужче, і він більше звертався з розпитами до неї, а не до дяді Максима.

Розділ другий

I

Темна голова дитини збагачувалася новими уявленнями; з допомогою дуже витонченого слуху він все далі заглиблювався в навколишню природу. Над ним і круг нього, як і раніше, стояв глибокий, непроглядний морок; морок цей навис над його мозком важкою хмарою, і, хоч він заліг над ним від дня народження, хоч, видимо, хлопчик мусив звикнутися із своїм нещастям, однак дитяча природа з якогось інстинкту

безперестанку силкувалася скинути темну запону. Ці несвідомі пориви до незнаного світла, що ні на хвилину не кидали дитини, все глибше відбивалися на її обличчі виразом неясного болючого зусилля.

Проте бували й для хлопчика хвилини ясного вдоволення, яскравого дитячого захоплення, і це траплялося тоді, коли доступні для нього зовнішні враження давали йому нове сильне відчуття, знайомили з новими явищами невидимого світу. Велика й могутня природа не лишалася для сліпого зовсім закритою. Так, одного разу, коли його вивели на високу скелю над річкою, він з особливим виразом прислухався до тихих оплесків річки далеко під ногами і з завмиранням серця хапався за материне плаття, слухаючи, як котилися вниз, зриваючись з-під ноги його, камінці. Відтоді він уявляв собі глибину, як тихий гомін води при підніжжі скелі або як зляканий шурхіт камінців, що падали вниз.

Далина звучала в його вухах неясно завмираючою піснею; коли ж по небу гучно перекочувався весняний грім, заповнюючи собою простір і з сердитим гуркотом гублячись за хмарами, сліпий хлопчик прислухався до цього гуркоту з побожним ляком, і серце його розширялося, а в голові виникало величаве уявлення про обшир піднебесних висот.

Отже, звуки були для нього головним безпосереднім виявом зовнішнього світу; інші враження тільки доповнювали враження слуху, в які виливалися його уявлення, як у форми.

Іноді, в гарячий полудень, коли довкола все замовкало, коли стихав людський рух і в природі западала та особлива тиша, під якою почувається лише невпинний, безшумний біг життєвої сили, на обличчі сліпого хлопчика з'являвся характерний вираз. Здавалося, під впливом зовнішньої тиші з глибини його душі підіймалися якісь йому самому доступні

звуки, до яких він мовби дослухався з напруженою увагою. Можна було подумати, дивлячись на нього в такі хвилини, що неясна мисль, зароджуючись, починає звучати в його серці, як невиразна мелодія пісні.

II

Йому йшов уже п'ятий рік. Він був тонкий і кволий, але ходив і навіть бігав вільно по всьому дому. Хто дивився на нього, як він впевнено виступав у кімнатах, повертаючи саме там, де треба, і вільно розшукуючи потрібні йому речі, той міг би подумати, коли це був хтось незнайомий, що перед ним не сліпа, а тільки дивно зосереджена дитина з задуманими очима, які дйвилися в невиразну далину. Та вже по двору він ходив з більшими труднощами, постукуючи попереп себе палицею. А як у руках у нього не було палиці, то він волів лазити по землі, хутко обслідуючи руками речі, що траплялися на дорозі.

III

Був тихий літній вечір. Дядя Максим сидів у саду. Батько, як звичайно, заклопотався десь на далекому полі. у дворі й довкола було тихо; селище засипало, в челядні теж стих гомін робітників і слуг. Хлопчика вже з півгодини як поклали в постіль.

Він лежав, напівдрімаючи. Від якогось часу у нього з цією тихою годиною став пов'язуватися дивний спогад. Він, звичайно, не бачив, як темніло синє небо, як чорне верховіття дерев хиталося, вимальовуючись на зоряній блакиті, як хмурились кошлаті стріхи будівель, що обступали двір, як синя мла розливалась по землі разом з тонким золотом місячного й зоряного світла. Та ось уже кілька днів він засипав під якимсь

особливим, чарівним враженням, якого не міг собі другого дня пояснити.

Коли дрімота все густіше повивала його свідомість, коли неясний шелест буків зовсім стихав і він переставав уже розрізняти і далеке гавкання сільських собак, і тьохкання солов'я за річкою, і меланхолійне дзвякання бубонців, підв'язаних лошаті, що паслося на луках,—коли всі окремі звуки стушовувалися й губилися, йому починало здаватися, що всі вони, злившись в одну стройну гармонію, тихо влітають у вікно і довго кружляють над його постіллю, навіваючи невиразні, але на диво приємні мрії. Ранком він прокидався розніжений і жваво питав у матері:

— Що це було... вчора? Що воно таке?..

Мати не знала, в чому річ, і думала, що дитину хвилюють сни. Вона сама укладала хлопчика в постіль, старанно хрестила і йшла тоді вже, коли він починав дрімати, не помічаючи при цьому нічого особливого. Але другого дня він знову говорив їй про щось таке, що приємно тривожило його звечора.

— Так гарно, мамо, так гарно! Що ж воно таке?

Цього вечора вона вирішила залишитися біля постелі

дитини довше, щоб з'ясувати собі дивовижну загадку. Вона сиділа на стільці, поруч його ліжка, машинально перебираючи петлі в'язання і прислухаючись, до того, як рівно дише її Петрусь. Здавалося, він зовсім уже заснув, але раптом у пітьмі почувся його тихий голос:

— Мамо, ти тут?

— Тут, тут, мій хлопчику...

— Іди собі, будь ласка, воно боїться тебе і досі його нема. Я вже зовсім був заснув, а цього все нема...

Зачудована мати з якимсь дивним почуттям слухала цей напівсонний, жалібний шепіт... Дитина говорила про свої сонні мрії з такою певністю, ніби воно щось реальне. Все ж мати встала, нахилилась до хлопчика, щоб поцілувати його, і тихо вийшла, вирішивши непомітно підійти до відчиненого вікна з боку саду.

Не встигла вона зробити свого обходу, як загадка з'ясувалась. Вона раптом почула тихі, переливчасті тони сопілки, що линули із стайні, змішуючись з шарудінням південного вечора. Вона враз зрозуміла, що саме ці нехитрі переливи простої мелодії, збігаючись з фантастичною годиною дрімоти, так приємно настроювали хлопчикові спогади.

Вона сама зупинилась, постояла з хвилину, прислухаючись до задушевних мотивів малоруської пісні, і, зовсім заспокоєна, пішла в темну алею саду до дяді Максима.

"Гарно грає Йохим,— подумала вона.— Дивно, скільки тонкого почуття в цьому грубуватому на вигляд "хлопові".

IV

А Йохим справді грав гарно. Йому за іграшку була навіть і хитра скрипка, і був час, коли в корчмі, неділями, ніхто краще не міг заграти "козака" або веселого польського "краков'яка". Коли бувало він, умостившись на лавці в кутку, міцно притиснувши скрипку голеним підборіддям і хвацько заломивши високу смушеву шапку на потилицю, ударяв

кривим смичком по пругких струнах, тоді рідко хто в корчмі міг усидіти на місці. Навіть старий одноокий єврей, що акомпанував Йохимові на контрабасі, запалювався до краю. Його незграбний "струмент", здавалось, надривається від зусиль, щоб поспіти своїми важкими басовими нотами за легкими, співучими й скакаючими тонами Йохимової скрипки, а сам старий Янкель, високо посмикуючи плечима, вертів лисою головою в ярмулці і весь підстрибував у такт пустотливій і жвавій мелодії. Що ж казати про хрещений народ, у якого ноги з давніх-давен так побудовані, що при перших звуках веселого танечного мотиву самі починають підгинатися й притупувати.

Та з того часу як Йохимові полюбилася Марія, дворова дівка сусіднього пана, він щось не залюбив веселої скрипки. Правда, що скрипка не помогла йому скорити серце гострухи, і Марія віддала перевагу безвусій німецькій фізіономії панського камердинера перед вусатою пикою хохла-музиканта. Відтоді його скрипки не чували більше в корчмі й на вечорницях. Він повісив її на кілочку в стайні і не звертав уваги на те, що від вогкості та його недбальства на улюбленому колись інструменті раз у раз лопали одна по одній струни. А вони лопали з таким голосним і жалібним передсмертним дзенькотом, що аж коні співчутливо іржали і здивовано повертали голови до озлобленого хазяїна.

На місце скрипки Йохим купив у прохожого карпатського горянина дерев'яну дудку. Він, мабуть, вважав, що її тихі, задушевні переливи більш відповідають його гіркій долі, краще виявлять сум його знехтуваного серця. Однак горська дудка не справдила його сподівань. Він перебрав їх з десяток, пробував на всякий спосіб, обрізав, мочив у воді й сушив на сонці, підвішував на тонкій мотузочці під стріхою, щоб її обдувало вітром, але ніщо не допомагало: горська дудка не слухалась хохлацького серця. Вона свистіла там, де треба було співати, вискала тоді, коли він сподівався від неї томного тремтіння, і

взагалі ніяк не піддавалась його настрою. Нарешті він розсердився на всіх бродячих горян, остаточно упевнившись, що жоден з них не здатен зробити гарну дудку, і тоді вирішив зробити її своїми руками. Кілька днів він блукав з насупленими бровами по полях і болотах, підходив до кожного кущика верболозу, перебирав його віти, зрізав деякі з них, та, очевидно, ніяк не знаходив того, що йому було потрібне. Його брови все були похмуро зсунуті, і він ішов далі, не кидаючи шукати. Нарешті він натрапив одне місце, над ліниво леліючою річкою. Вода ледве-ледве ворушила в цій заводі білі голівки латаття, вітер не долітав сюди з-за верболозу, що густо розрісся і тихо та задумано схилився до темної, спокійної глибини, Йохим, розсунувши кущі, підійшов до річки, постояв з хвилину і якось враз упевнився, що саме тут він знайде те, чого йому треба. Зморшки на лобі в нього розійшлись. Він вийняв з-за халяви прив'язаний на ремінці складаний ножик і, озирнувши уважним поглядом кущі верболозу, що задумано шепотілись, рішуче підійшов до тонкої, прямої лозини, яка гойдалась над розмитою кручею. Він навіщось клацнув по ній пальцем, подивився задоволено, як вона пругко захиталася в повітрі, прислухався до шепоту її листя і мотнув головою.

— Ото ж воно самісіньке,— пробурмотів Йохим з задоволенням і викинув у річку все зрізане раніше пруття.

Дудка вийшла на славу. Висушивши лозину, він випалив їй серце розжареною дротиною, пропалив шість круглих дірочок, прорізав навскоси сьому і щільно заткнув один край дерев'яною затичкою, лишивши в ній скісну вузеньку щілинку. Потім вона цілий тиждень висіла на мотузці, причому її гріло сонце і обвівало дзвінким вітром. Після цього він ретельно вистругав її ножем, почистив склом і міцно обтер клаптем грубого сукна. Вершок у неї був круглий, від середини йшли рівні, наче відполіровані грані, по яких він випалив зігнутими залізячками різні хитрі візерунки. Попробувавши її кількома

швидкими переливами гами, він схвильовано мотнув головою, крякнув і квапливо сховав у потайне містечко біля своєї постелі. Він не хотів робити першої музичної спроби серед денної метушні. Зате того ж вечора із. стайні полились ніжні, задумливі, переливчасті й тремтливі трелі. Йохим був цілком задоволений із своєї дудки. Здавалося, вона була частиною його самого; звуки її лились ніби з власних його зігрітих і розніжених грудей, і кожен зворот його почуття, кожен відтінок його туги зараз же тремтів у чудесній дудці, тихо зривався з неї і звучно линув слідом за іншими серед чуйно настороженого вечора.

V

Тепер Йохим був закоханий у свою дудку і святкував з нею свій медовий місяць. Вдень він акуратно справляв обов'язки конюха, водив коні на водопій, запрягав їх, виїздив з панею або з Максимом. Часом, коли він позирав у бік сусіднього села, де жила жорстока Марія, нудьга починала гризти його серце. Та коли наставав вечір, він забував про весь світ, і навіть образ чорнобривої дівчини повивався ніби туманом. Цей образ втрачав свою пекучу виразність, малювався перед ним у якомусь неясному тлі і лише настільки, щоб надавати задумливо-журного характеру наспівам чудесної дудки.

У такому музичному екстазі, весь виливаючись в тремтливих мелодіях, лежав Йохим у стайні і того вечора. Музикант устиг зовсім забути не тільки жорстоку красуню, але навіть упустив з пам'яті власне своє існування, як раптом він здригнувся і звівся на своїй постелі. В най— патетичнішому місці він відчув, як чиясь маленька рука хутко пробігла легкими пальцями по його обличчю, сковзнула по руках і далі почала якось квапливо обмацувати дудку. Разом з тим він почув біля себе чиєсь швидке, схвильоване, коротке дихання.

— Цур тобі, пек тобі! — вимовив він звичайне заклинання і тут же запитав: — Чортове чи боже? — бажаючи довідатись, чи не має він діла з нечистою силою.

Та зараз же промінь місяця, сковзнувши у відчинені ворота стайні, показав йому, що він помилився. Біля його ліжка стояв сліпий панич і жадібно тягся до нього своїми рученятами.

Через годину мати, схотівши глянути на сонного Петруся, не знайшла його в постелі. Вона злякалася спочатку, але скоро материнська кмітливість підказала їй, де треба шукати зниклого хлопчика. Йохим дуже зніяковів, коли, зупинившись, щоб зробити перепочинок, він несподівано побачив у дверях стайні "милостиву пані". Вона, видимо, вже кілька хвилин стояла на цьому місці, слухаючи його гру і дивлячись на свого хлопчика, що сидів на ліжку, загорнутий у Йохимів кожух, і все ще жадібно прислухався до увірваної пісні.

VI

Відтоді кожного вечора хлопчик приходив до Йохима у стайню. Йому й на думку не спадало просити Йохима заграти що-небудь удень. Здавалося, денна метушня й рух виключали в його уявленні можливість цих тихих мелодій. Та тільки на землю спускався вечір, Петрусь почував гарячкове нетерпіння. Вечірній чай і вечеря були для нього лише вказівкою, що жадана хвилина близька, і мати, що їй якось інстинктивно не подобались ці музичні сеанси, все ж не могла заборонити своєму пестунчикові бігти до дударя і просиджувати у нього в стайні години зо дві перед сном. Ці години стали тепер для хлопчика найщасливішим часом, і мати з пекучою ревністю бачила, що вечірні враження володіють дитиною навіть і другого дня, що навіть на її пестощі хлопчик не відповідає так неподільно, як перше, що, сидячи в неї на руках та обнімаючи

її, він з задуманим виглядом пригадує вчорашню Йохимову пісню.

Тоді вона згадала, що кілька років тому, навчаючись у київському пансіоні пані Радецької, вона, між іншими "приємними мистецтвами", вивчала також і музику. Правда, сама по собі ця згадка була не з особливо солодких, бо пов'язувалася з уявленням про вчительку, стару німецьку панну Клапс, дуже худу, дуже прозаїчну і, головне, дуже сердиту. Ця надзвичайно жовчна діва, яка дуже вправно "виламувала" пальці своїх учениць, щоб надати їм потрібної гнучкості, разом з тим із дивовижним успіхом убивала в своїх вихованках всякі ознаки чуття музичної поезії. Це полохливе чуття не могло зносити вже самої присутності панни Клапс, не кажучи про її педагогічні методи. Тому, вийшовши з пансіону, і навіть замужем, Ганна Михайлівна і не подумала про відновлення своїх музичних вправ. Але тепер, слухаючи хохла-дударя, вона почувала, що разом з ревнощами до нього в її душі поволі прокидається відчуття живої мелодії, а образ німецької панни меркне. Внаслідок цього процесу виникла просьба пані Попельської до чоловіка виписати з міста піаніно.

— Як хочеш, моя голубко,— відповів зразковий чоловік. — Ти, здається, не дуже любила музику.

Того ж дня надіслано було до міста лист, та доки інструмент купили й привезли з міста в село, повинно було минути щонайменше два-три тижні.

А тимчасом із стайні кожного вечора звучали мелодійні заклики, і хлопчик кидався туди, навіть не питаючи вже дозволу матері.

Специфічний дух стайні змішувався з ароматом сухої трави та гострим запахом сиром'ятного ременю. Коні тихо жували, шеркаючи висмикуваними з-за драбини віхтями сіна; коли дудар зупинявся перепочити, до стайні виразно долітав шепіт зелених буків із саду. Петрик сидів, як зачарований, і слухав.

Він ніколи не перебивав музиканта, і тільки коли той сам зупинявся та збігало дві-три хвилини в мовчанні, німе зачарування змінялося в хлопчику на якусь дивну жадібність. Він тягся по дудку, брав її тремтячими руками і прикладав до губ. А що при цьому в грудях у хлопчика перехоплювало дух, то перші звуки виходили в нього якісь тремтливі й тихі. Але потім він став потроху опановувати немудрий інструмент. Йохим розміщав його пальці по дірочках, і хоч маленька ручка ледве могла захопити ці дірочки, та все ж він незабаром звикся з звуками гами. При цьому кожна нота мала для нього мовби свою окрему фізіономію, свій індивідуальний характер; він знав уже, в якій дірочці живе кожен із цих тонів, звідки його треба випустити, і часом, коли Йохим тихо перебирав пальцями який-небудь нескладний мотив, пальці хлопчика теж починали ворушитися. Він цілком ясно уявляв собі послідовні тони розміщеними по їх звичайних місцях.

VII

Нарешті, рівно через три тижні, з міста привезли піаніно. Петя стояв у дворі і уважно слухав, як робітники метушливо готувалися нести в кімнату привозну "музику". Вона була, очевидно, дуже важка, бо, коли почали її підіймати, віз тріщав, а люди кректали і глибоко дихали. Ось вони рушили розміреними, важкими кроками, і за кожним таким кроком над їхніми головами щось чудно гуло, гурчало й подзвонювало. Коли дивовижну музику ставили на підлогу у вітальні, вона знов озвалась глухим гудінням, немов погрожуючи комусь у великому гніві.

Все це нагонило на хлопчика почуття, близьке до переляку, і не привертало його до нового неживого, але разом сердитого гостя. Він пішов собі у сад і не чув, як установили інструмент на ніжках, як приїжджий з міста настроювач заводив його ключем, пробував клавіші та настроював дротяні струни. Але тоді, коли все скінчилося, мати звеліла покликати до кімнати Петю.

Тепер, озброївшись віденським інструментом найкращого майстра, Ганна Михайлівна загодя тріумфувала з перемоги над немудрою сільською дудкою. Вона була впевнена, що її Петя забуде тепер стайню й дударя і що всі свої радощі діставатиме від неї. Очима, що яскріли сміхом, глянула вона на хлопчика, коли він боязко увійшов разом з Максимом, і на Йохима, який просив дозволу послухати заморську музику і тепер стояв біля дверей, соромливо опустивши очі й звісивши чуприну. Коли дядя Максим і Петя посідали на кушетці, вона враз ударила по клавішах піаніно.

Вона грала п'єсу, яку в пансіоні пані Радецької і під керуванням панни Клапс вивчила досконало. Це було щось особливо гучне, але досить хитре, що вимагало неабиякої гнучкості пальців; на публічному іспиті Ганна Михайлівна здобула цією п'єсою численні похвали і собі, а надто своїй учительці. Ніхто не міг сказати цього напевно, але багато хто догадувався, що мовчазний пан Попельський зачарувався панною Яценко саме в ту коротку чверть години, коли вона виконувала трудну п'єсу. Тепер молода жінка грала її, свідомо розраховуючи на другу перемогу: вона бажала міцніше прихилити до себе маленьке серце свого сина, захопленого хохлацькою дудкою.

Однак цим разом її сподівання не справдилися: віденському інструментові, як виявилось, було над силу боротися з куском української верби. Щоправда, у віденського піаніно були

могутні засоби: дороге дерево, прекрасні струни, чудова робота віденського майстра, багатство широкого регістру. Зате і в української дудки знайшлись спільники, бо вона була у себе вдома, серед рідної української природи.

Перше, ніж Йохим зрізав її своїм ножем і випалив її серце розжареним залізом, вона гойдалася тут, над знайомою хлопчикові рідною річкою, її голубило українське сонце, яке гріло і його, і той же обвівав її український вітер, доки гостре око українця-дударя нагляділо її над розмитою кручею. І тепер важко було іноземному пришельцеві боротися з простою місцевою дудкою, бо вона з'явилась сліпому хлопчикові в тиху годину дрімоти, серед таємничого вечірнього шереху, під шелест засипаючих буків, у супроводі всієї рідної української природи.

Та й пані Попельській далеко було до Йохима. Щоправда, її тонкі пальці були й бистріші і гнучкіші; мелодія, яку вона грала, складніша й багатша, і чимало праці поклала панна Клапс, щоб навчити свою учениці володіти трудним інструментом. Зате в Йохима було безпосереднє музичне почуття, він кохав і сумував, і з коханням своїм, і з тугою звертався до рідної природи. Його вчила нескладних мотивів ця природа, шум її лісу, тихий шепіт степової трави, задумлива, рідна, старовинна пісня, яку він чув іще над своєю дитячою колискою.

Так, трудно було віденському інструментові перемогти хохлацьку дудку. Не минуло й однієї хвилини, як дядя Максим раптом різко застукав об підлогу своєю милицею. Коли Ганна Михайлівна повернулась в той бік, вона побачила на зблідлому обличчі Петрика той самий вираз, з яким пам'ятного для неї дня першої весняної прогулянки хлопчик лежав на траві.

Йохим співчутливо подивився на хлопчика, потім кинув зневажливий погляд на німецьку музику і вийшов, гупаючи по підлозі вітальні своїми незграбними чобітьми.

VIII

Багато сліз коштувала бідолашній матері ця невдача,— сліз і сорому. їй, "милостивій пані" Попельській, яка чула грім оплесків "добірної публіки", усвідомлювати себе так жорстоко переможеною, і ким же? — простим конюхом Йохимом з його дурною свистілкою! Коли вона згадувала повний зневаги погляд хохла після її невдалого концерту, краска гніву заливала її обличчя, і вона щиро ненавиділа "огидного хлопа".

І однак кожного вечора, коли її хлопчик утікав до стайні, вона відчиняла вікно, спиралася на нього ліктями і жадібно прислухалась. Спершу слухала вона з почуттям гнівної зневаги, намагаючись лише вловити смішні сторони в цьому "дурному цвіріньканні", та помалу-малу — вона й сама не розуміла, як це могло трапитися,— дурне цвірінькання стало опановувати її увагу, і вона вже жадно ловила задумливо-журні мотиви. Отямившись, вона спитала себе, в чому ж їх принадність, їх чаруюча таємниця, і поволі ці сині вечори, невиразні вечірні тіні та дивна гармонія пісні з природою розв'язали їй це питання.

"Так,— думала вона про себе, переможена й завойована в свою чергу,— тут є якесь зовсім особливе, справжнє чуття... чаруюча поезія, якої не вивчиш з нот".

І це була правда. Таємниця цієї поезії полягала в дивовижному зв'язку між давно вмерлим минулим і вічно живою, і вічно промовляючою до людського серця природою, свідком цього минулого. А він, грубий мужик у мазаних чоботях

і з мозолястими руками, носив у собі цю гармонію, це живе чуття природи.

І вона усвідомлювала, що горда пані смиряється в ній перед конюхом-хлопом. Вона забувала його грубу одежу та запах дьогтю, і крізь тихі переливи пісні пригадувалось їй добродушне обличчя, з лагідним виразом сірих очей і сором'язливо-гумористичною посмішкою з-під довгих вусів. Іноді краска гніву знов приливала до обличчя й скронь молодої жінки: вона почувала, що в боротьбі за увагу її дитини вона стала з цим мужиком на одну арену, на рівній нозі, і він, "хлоп", переміг.

А дерева в саду шепотілись у неї над головою, ніч розгорялась вогнями в синьому небі й розливалась по землі синьою пітьмою, і, разом з тим, в душу молодої жінки лився гарячий смуток від Йохимових пісень. Вона все більше смирялась і все більше вчилася осягати нехитру таємницю безпосередньої і чистої простої поезії.

IX

Так, у мужика Йохима справжнє, живе почуття! А в неї? Невже в неї нема й краплини цього почуття? Чого ж так гаряче в грудях, і так тривожно б'ється в неї серце, й сльози несамохіть підступають до очей?

Хіба це не почуття, не пекуче почуття любові до її знедоленої, сліпої дитини, яка утікає від неї до Йохима і якій вона не вміє дати такої ж живої утіхи?

Їй пригадався вираз болю, викликаний її грою на обличчі хлопчика, і пекучі сльози лились у неї з очей, і часом вона

ледве стримувала ридання, що підступали до горла і от-от готові були вирватися.

Сердешна мати! Сліпота її дитини стала й її вічною, невиліковною недугою. Вона виявилася і в хворобливо-перебільшеній ніжності, і в цьому почутті, що захопило її всю, пов'язало тисячею невидних струн її наболіле серце з кожним проявом дитячого страждання. З цієї причини те, що в іншій викликало б саму досаду,— це чудне суперництво з хохлом-дударем,— для неї стало джерелом найсильніших, перебільшено-пекучих страждань.

Так минав час, не приносячи їй полегшення, та зате й не без користі: вона почала усвідомлювати в собі припливи того самого живого відчуття мелодії й поезії, яке так зачарувало її в грі хохла. Тоді в ній ожила й надія. Охоплена раптовими припливами самовпевненості, вона кілька разів підходила до свого інструмента й відкривала кришку, наміряючись заглушити співучими ударами клавішів тиху дудку. Та кожного разу почуття нерішучості і соромливого страху удержувало її від цих спроб. їй пригадувалось обличчя її страждаючого хлопчика і зневажливий погляд хохла, і щоки палали в пітьмі від сорому, а руки лише пробігали в повітрі над клавіатурою з боязкою жадністю...

Проте день-у-день якась внутрішня свідомість своєї сили все зростала в ній, і, вибираючи час, коли хлопчик грався надвечір у далекій алеї або йшов гуляти, вона сідала до піаніно. Перші спроби не дуже її задовольнили; руки не корилися її внутрішньому розумінню, звуки інструмента здавалися спочатку чужими настроєві, що оволодів нею. Але потроху цей настрій переливався в них повніше й легше; уроки хохла не минули марно, а палка любов матері та чуйне розуміння того, що саме захоплювало так сильно серце дитини, дали їй змогу так швидко засвоїти ці уроки. Тепер з-під

рук виходили вже не тріскуні мудровані "п'єси", а тиха пісня, журна українська думка дзвеніла й плакала в темних кімнатах, розм'якшуючи материнське серце.

Нарешті вона набула досить сміливості, щоб стати до одвертої боротьби, і от, вечорами, між панським домом і Йохимовою стайнею почалося дивовижне змагання. Із затіненого сарая з навислою солом'яною стріхою тихо вилітали переливчасті трелі дудки, а назустріч їм з відчинених вікон садиби, що виблискувала крізь листя буків, відсвітом місячного сяйва, линули співучі, повні акорди фортепіано.

Спершу ні хлопчик, ні Йохим не хотіли звертати уваги на "хитру" музику садиби, проти якої вони почували упередження. Хлопчик навіть хмурив брови і нетерпляче підганяв Йохима, коли той зупинявся.

— Е! грай же, грай!

Та не минуло й трьох днів, як ці зупинки стали все частішати. Йохим раз по раз відкладав дудку і починав прислухатися з чимраз більшим зацікавленням, а під час цих пауз і хлопчик теж заслухувався і забував підганяти приятеля. Нарешті Йохим сказав з задуманим виглядом:

— Отож як гарно... Бач, яка воно штука...

І потім, з тим же таки задумано-неуважливим виглядом людини, що прислухається, він узяв хлопчика на руки і пішов з ним через сад до відчиненого вікна вітальні.

Він гадав, що "милостива пані" грає для власної своєї втіхи і не звертає на них уваги. Але Ганна Михайлівна чула в

проміжках, як замовкла її суперниця-дудка, бачила свою перемогу, і її серце билося з радощів.

Разом з тим її гнівне почуття до Йохима уляглося зовсім. Вона була щаслива і усвідомлювала, що завдячує цим щастям йому: він навчив її, як знову привернути до себе дитину, і якщо тепер її хлопчик дістане від неї цілі скарби нових вражень, то за це обоє вони мають дякувати йому, мужикові-дударю, їх спільному вчителеві.

X

Лід було зламано. Хлопчик другого дня з боязкою цікавістю увійшов до вітальні, де не бував, відколи в ній оселився дивний міський гість, що здався йому таким сердито-крикливим. Тепер учорашні пісні цього гостя підкупили слух хлопчика і змінили його ставлення до інструмента. З останніми слідами попередньої боязкості він підійшов до того місця, де стояло піаніно, зупинився на якійсь віддалі і прислухався. у вітальні нікого не було. Мати сиділа з роботою в другій кімнаті на дивані і, затаївши подих, дивилася на нього, милуючись кожним його рухом, кожною зміною виразу на нервовому обличчі дитини.

Простягши здаля руки, він торкнувся полірованої поверхні інструмента і зараз же боязко відсунувся. Повторивши разів зо два цю спробу, він підійшов ближче і став уважно досліджувати інструмент, нахиляючись до землі, щоб обмацати ніжки, обходячи кругом з вільних боків. Нарешті його рука потрапила на гладкі клавіші.

Тихий звук струни непевно затремтів у повітрі. Хлопчик довго прислухався до зниклих уже для слуху матері вібрацій і потім, з виразом цілковитої уваги, торкнув другу клавішу.

Провівши після цього рукою по всій клавіатурі, він потрапив на ноту верхнього регістру. Кожному тонові він давав досить часу, і вони, один по одному колихаючись, тремтіли й завмирали у повітрі. Обличчя сліпого, разом з напруженою увагою, виражало втіху; він, видимо, милувався кожним окремим тоном, і вже в цій чуйній уважності до елементарних звуків, складових частин майбутньої мелодії, виявилися задатки артиста.

Але при цьому здавалося, що сліпий долучав іще якісь особливі властивості до кожного звука: коли з-під його руки вилітала весела й яскрава нота високого регістру, він підіймав пожвавлене обличчя, ніби проводячи вгору цю дзвінку летючу ноту. Навпаки, при густому, ледве чутному і глухому тремтінні баса він нахиляв вухо: йому здавалося, що цей важкий тон мусить неодмінно низько розкотитися над землею, розсипаючись по підлозі й гублячись у далеких кутках.

XI

Дядя Максим ставився до всіх цих музичних експериментів тільки терпимо. Хоч як це дивно, але так ясно виявлені нахили хлопчика породжували в інваліді двоїсте почуття. З одного боку, жагучий потяг до музики свідчив про безперечно властиві хлопчикові музичні здібності, отже, визначав допевна можливе для нього майбутнє. З другого — до цієї свідомості домішувалось в серці старого солдата неясне почуття розчарування.

"Звісно,— міркував Максим,— музика теж велика сила, що дає змогу володіти серцем юрби. Він, сліпий, збиратиме сотні вичепурених франтів та паній, гратиме їм усякі там... вальси та ноктюрни (правду сказати, далі цих "вальсів" і "ноктюрнів" не йшли музичні знання Максима), а вони утиратимуть сльози хусточками. Ех, дідько б його взяв, не того б мені хотілося, та

що ж робити! Хлопець сліпий, то нехай же стане в житті тим, чим може. Тільки все ж краще б уже пісня, чи що? Пісня промовляє не до самого слуху, що невиразно розніжується. Вона дає образи, будить думку в голові й мужність у серці".

— Гей, Йохиме,— сказав він одного вечора, входячи слідом за хлопчиком до Йохима.— Кинь ти хоч раз свою свистілку! Це добре хлопчакам на вулиці чи підпаскові в полі, а ти все ж таки дорослий чолов'яга, хоч та дурна Марія й зробила з тебе суще теля. Тьху, аж соромно за тебе, справді! Дівка одвернулася, а ти й розкис. Свистиш, наче перепел у клітці!

Йохим, слухаючи цю довгу орацію роздосадуваного пана, усміхався в темряві з його безпричинного гніву. Тільки згадка про хлопчаків та підпаска трохи розворушила в ньому почуття легкої образи.

— Не скажіть, пане,— заговорив він.— Такої дуди не знайти вам ні в одного пастуха в Україні, не те що у підпаска... То все свистілки, а ця... ви ось послухайте.

Він затулив пальцями всі дірочки і взяв на дудці два тони в октаву, милуючись повним звуком. Максим плюнув.

— Тьху, прости боже! зовсім подурнів парубок! Що мені твоя дуда? Усі вони однакові — і дудки, й баби, з твоєю Марією на додачу. От краще заспівав би ти нам пісні, коли вмієш,— гарної старої пісні.

Максим Яценко, сам малорос, був людина проста з селянами й двірнею. Він часто гримав і лаявся, та якось необразливо, і тому люди ставились до нього з повагою, але вільно.

— А чого ж? — відказав Йохим на панову пораду.— Співав колись і я не гірш за людей. Тільки, може, й наша мужицька пісня теж вам не до смаку припаде, пане?— шпигонув він злегка співрозмовника.

— Ну, не бреши попустому,— сказав Максим.— Пісня гарна — не дудці пара, коли тільки людина вміє співати як слід. Ось послухаємо, Петрусю, Йохимової пісні. Тільки чи зрозумієш ти, малий?

— А це буде "хлопська" пісня? — спитав хлопчик.— Я розумію "по-хлопському".

Максим зітхнув. Він був романтик і колись мріяв про нову січ.

— Ех, малий! Це не хлопські пісні... Це пісні сильного, вільного народу. Твої діди по матері співали їх на степах понад Дніпром та понад Дунаєм, і на Чорному морі... Ну, та ти зрозумієш це коли-небудь, а тепер,— додав він задумано,— боюсь я іншого...

Справді, Максим боявся іншого нерозуміння. Він думав, що яскраві образи пісенного епосу потребують неодмінно зорових уявлень, щоб промовляти до серця. Він боявся, що темна голова дитини неспроможна буде засвоїти мальовничої мови народної поезії. Він забув, що стародавні баяни, що українські кобзарі й бандуристи були здебільшого сліпі. Правда, тяжка доля, каліцтво примушували частенько брати до рук ліру чи бандуру, щоб просити з нею милостини. Та не все ж це були самі старці й ремісники з гугнявими голосами, і не всі вони втратили зір лише під старість. Сліпота застилає видимий світ темною завісою, яка, звичайно, лягає на мозок, утруднюючи й пригнічуючи його роботу, але все ж із спадкових уявлень та з

вражень, одержуваних іншими шляхами, мозок творить у темряві свій власний світ, журний, смутний і похмурий, проте не позбавлений своєрідної, невиразної поезії.

XII

Максим з хлопчиком посідали на сіні, а Йохим приліг на свою лавку (ця поза найбільш відповідала його артистичному настроєві) і, подумавши з хвилину, заспівав. Випадково чи чуйним інстинктом він вибрав пісню дуже вдало. Він спинився на історичній картині:

Ой, там на горі та й женці жнуть.

Кожному, хто чув цю прекрасну народну пісню в належному виконанні, напевно, запав у пам'ять її старовинний мотив, високий, протяжний, мовби повитий смутком історичного спогаду. В ній нема подій, кривавих січ і подвигів. Це й не прощання козака з милою, не молодецький набіг, не експедиція на чайках по синьому морю та Дунаю. Це тільки одна хвилинна картина, що спливла вмить у спогаді українця, як неясна мрія, як уривок із сну про історичне минуле. Серед буденного й сірого сьогоднішнього дня в його уяві встала раптом ця картина, невиразна, туманна, повита тим особливим смутком, яким віє від зниклої вже рідної старовини. Зниклої, але ще не без сліду! Про неї говорять іще високі могили, де лежать козацькі кості, де опівночі запалюються вогні, звідки чути ночами важкий стогін. Про неї говорить і народний переказ, і замовкаюча дедалі більш народна пісня:

Ой, там на горі та й женці жнуть, А попід горою, попід зеленою Козаки йдуть!.. Козаки йдуть!..

На зеленій горі женці жнуть хліб. А попід горою, внизу, йде козаче військо.

Максим Яценко заслухався журної мелодії. В його уяві, викликана чудесним мотивом, що дивовижно зливався із змістом пісні, спливла ця картина, немов освітлена меланхолійним відблиском заходу сонця. На мирних ланах, на горі, беззвучно схиляючись над нивами, вид— ніються постаті женців. А внизу безшумно проходять загони, один по одному, зливаючись з вечірніми тінями долини.

Попереду Дорошенко Веде своє військо, військо запорозьке хорошенько.

І протяжна нота пісні про минуле колишеться, дзвенить і замовкає в повітрі, щоб задзвеніти знову й викликати з сутіні все нові і нові постаті.

XIII

Хлопчик слухав з потьмареним і смутним обличчям. Коли співець співав про гору, на якій жнуть женці, уява зразу ж переносила Петруся на висоту знайомої йому скелі. Він пізнав її тому, що внизу плескотить річка ледве чутними ударами хвилі об камінь. Він уже знає й те, що таке женці, він чує брязкання серпів і шурхіт падаючого колосся.

А коли пісня переходила до того, що діється під горою, уява сліпого слухача зараз же зводила його з вершин у долину...

Дзенькіт серпів стих, але хлопчик знає, що женці там, на горі, що вони лишились, та їх не чути, бо вони високо, так само високо, як сосни, шум яких він чув, стоячи під скелею. А внизу,

понад річкою, лунає частий рівний тупіт кінських копит... Їх багато, від них стоїть неясний гул там, у темряві, під горою. Це "йдуть козаки".

Він знає також, що значить козак. Діда Хведька, що заходить часом до садиби, усі звуть "старим козаком". Він не раз брав Петруся до себе на коліна, гладив його волосся своєю тремтячою рукою. Коли ж хлопчик своїм звичаєм обмацував його обличчя, то відчував під своїми чутливими пальцями глибокі зморшки, великі обвислі вниз вуса, запалі щоки і на щоках старечі сльози. Таких самих козаків уявляв собі хлопчик під протяжні звуки пісні там, унизу, під горою. Вони сидять на конях такі самі, як Хведько, вусаті, такі самі згорблені, такі самі старі. Вони тихо посуваються безформними тіньми в темряві і так само, як Хведько, за чимсь плачуть, може того, що і над горою і над долиною стоїть цей сумний, протяглий стогін Йохимової пісні, — пісні про "необачного козачину", що проміняв молоду жінку на похідну люльку та на бойові знегоди.

Максимові досить було одного погляду, щоб зрозуміти, що чуйна натура хлопчика здатна відгукнутися, незважаючи на сліпоту, на поетичні образи пісні.

Розділ третій

I

Завдяки режимові, запровадженому в згоді з планом Максима, сліпий у всьому, де це було можливо, полишений був на власні зусилля, і це дало якнайкращі наслідки. В домі він не здавався зовсім безпорадним, ходив скрізь дуже впевнено, сам прибирав свою кімнату, тримав у певному порядку свої іграшки й речі. Крім того, наскільки це було йому доступно, Максим звертав увагу на фізичні вправи: у хлопчика була своя

гімнастика, а на шостому році Максим подарував небожеві невелику й смирну конячку. Мати спершу не могла собі уявити, щоб її сліпа дитина могла їздити верхи, і вона називала братову витівку справжнім божевіллям. Та інвалід пустив у діло весь свій вплив, і через два-три місяці хлопчик весело скакав у сідлі поруч Йохима, який командував лише на поворотах.

Отже, сліпота не перешкодила правильному фізичному розвиткові, і вплив її на моральний склад дитини було по змозі ослаблено. Для свого віку хлопчик був високий і стрункий; обличчя його було трохи бліде, риси тонкі й виразні. Чорне волосся ще дужче відтіняло білість обличчя, а великі, темні, мало рухливі очі надавали йому своєрідного виразу, що якось зразу привертав увагу. Легка складка над бровами, звичка трохи подаватися головою вперед і вираз смутку, що часом пробігав якимись хмарками по вродливому обличчю,— оце й усе, чим позначилася сліпота в його зовнішньому вигляді. Його рухи в знайомому місці були впевнені, та все ж помітно було, що природна жвавість придушена і проявляється іноді досить різкими нервовими поривами.

II

Тепер враження слуху остаточно набрали в житті сліпого переважного значення, звукові форми стали головними формами його думки, центром розумової роботи. Він затямлював пісні, вслухаючись в їх чарівні мотиви, знайомився з їх змістом, забарвлюючи його смутком, веселістю чи роздумливістю мелодії. Він ще уважніше ловив голоси навколишньої природи і, зливаючи невиразні відчуття із звичними рідними мотивами, часом вмів узагальнити їх вільною імпровізацією, в якій важко було відрізнити, де кінчається народний, звичний для вуха мотив і де починається особиста творчість. Він і сам не міг відокремити в своїх піснях цих двох

елементів: так суцільно злилися в ньому вони обидва. Він швидко заучував усе, що передавала йому мати, яка вчила його грати на фортепіано, але любив також і Йохимову дудку. Фортепіано було багатше, звучніше й повніше, та воно стояло в кімнаті, тоді як дудку можна було брати з собою в поле, і її переливи так неподільно зливалися з тихими зітханнями степу, що іноді Петрусь сам не міг збагнути, чи то вітер навіває здалеку неясні думи, а чи це він сам видобуває їх із своєї сопілки.

Це захоплення музикою стало центром його розумового зросту; воно заповнювало й різноманітило його існування. Максим користувався ним, щоб знайомити хлопчика з історією його країни, і вся вона пройшла перед уявою сліпого, сплетена із звуків. Зацікавлений піснею, він знайомився з її героями, з їх долею, з долею своєї батьківщини. Звідси виник інтерес до літератури, і на дев'ятому році Максим почав перші уроки. Вмілі уроки Максима (якому довелось вивчити для цього спеціальні способи навчання сліпих) дуже подобалися хлопчикові. Вони вносили в його настрій новий елемент — певність і ясність, що врівноважували невиразні відчуття музики.

Отже, день хлопчика був заповнений, не можна було поскаржитись, що він мало дістає вражень. Здавалося, він жив повним життям, наскільки це можливо для дитини. Здавалось також, що він не усвідомлює й своєї сліпоти.

А тимчасом якийсь дивний, недитячий смуток все-таки прозирав у його характері. Максим пояснив це відсутністю дитячого оточення і намагався надолужити цю відсутність.

Сільські хлоп'ята, яких кликали в садибу, трималися відлюдкувато і не могли вільно розгулятися. Крім незвичної обстановки, їх чимало бентежила й сліпота "панича". Вони

лякливо поглядали на нього і, збившися вкупу, мовчали або несміливо перешіптувалися один з одним. Коли ж дітей лишали самих у саду чи в полі, вони ставали сміливіші й затівали ігри, та при цьому бувало все так, що сліпий якось лишався осторонь і сумно прислухався до веселої метушні товаришів.

Часом Йохим збирав дітей навколо себе вкупу і починав розповідати їм веселі приказки та казки. Сільські діти, чудово знайомі і з дурним хохлацьким чортом, і з хитрячками-відьмами, поповнювали ці оповідання з власного запасу, і взагалі ці розмови проходили дуже жваво. Сліпий слухав їх з великою увагою й цікавістю, проте сам сміявся рідко. Видимо, гумор живої мови багато чим лишався недоступним для нього, та й не дивно: він не міг бачити ні лукавих вогників в очах оповідача, ні сміхотливих зморщок, ні посмикування довгими вусами.

III

Незадовго перед описуваним часом у невеликому сусідньому маєтку змінився посесор5. Замість попереднього, неспокійного сусіди, у якого навіть з мовчазним паном Попельським вийшов позов за якийсь спаш, тепер у недалекій садибі оселився старий Яскульський з дружиною. Дарма що подружжю було вкупі не менше ста років, вони одружились нещодавно, бо пан Якуб довго не міг збити потрібної на оренду суми і тому поневірявся в ролі "економа" по чужих людях, а пані Агнєшка, дожидаючи щасливої хвилини, жила за почесну "покоювку" у графині Потоцької. Коли, врешті, щаслива хвилина надійшла і наречений з нареченою стали руч-об-руч у костьолі, то у вусах і в чубі молодцюватого нареченого половина волосся була зовсім сива, а запашіле соромливим рум'янцем обличчя нареченої було теж облямоване сріблястими локонами.

Та це не стало на перешкоді подружньому щастю, і плодом цього пізнього кохання була єдина дочка, майже одноліток сліпого хлопця. Улаштувавши під старість свій куток, де вони, хоч і умовно, могли вважати себе за повних господарів, старі зажили в ньому тихо й скромно, ніби винагороджуючи себе цією тишею й самотністю за метушливі роки важкого життя "в чужих людях". Перша їх оренда була не зовсім вдала, і тепер вони трохи звузили діло. Але й на новому місці вони зараз же влаштувалися по-своєму. В кутку, де були образи, перевиті плющем, у Яскульської, разом з вербою й "грімницею"6, зберігалися якісь торбинки з травами й корінням, якими вона лікувала свого чоловіка й сільських жінок та чоловіків, що приходили до неї. Ці трави сповнювали всю хату особливими специфічними пахощами, що неподільно пов'язувалися в пам'яті кожного відвідувача із спогадом про цей чистий маленький будиночок, про його тишу й лад і про двох стареньких, що жили в ньому якимсь незвичайним в наші дні тихим життям.

З цими старенькими зростала їх одиначка, невелика дівчинка, з довгою русою косою й голубими очима, що вражала всіх при першому ж знайомстві якоюсь дивною солідністю, розлитою в усій її постаті. Здавалося, спокійність пізнього кохання батьків позначилася в характері доньки цією недитячою розсудливістю, плавним спокоєм рухів, задумливістю і глибиною голубих очей. Вона ніколи не соромилася сторонніх, не цуралася знайомства з дітьми і брала участь в їхніх іграх. Та все це робилося з такою щирою поблажливістю, мовби для неї самої воно було зовсім не потрібне. Справді, вона чудово задовольнялася своїм власним товариством, гуляючи, збираючи квіти, розмовляючи із своєю лялькою, і все це з виглядом такої солідності, що іноді здавалося, ніби перед вами не дитина, а малесенька доросла жінка.

IV

Раз Петрик був сам один на пагорбку над річкою. Сонце сідало, в повітрі стояла тиша, тільки ревіння череди, що верталася з села, долітало сюди, пом'якшене віддаллю. Хлопець допіру перестав грати і відкинувся на траву, віддаючись напівдрімотній млості літнього вечора. Він задрімав на хвилину, але раптом чиїсь легкі кроки вивели його з дрімоти. Він невдоволено звівся на лікоть і прислухався. Кроки зупинились унизу під пагорбком. Хода була йому незнайома.

— Хлопчику! — почув він раптом поклик дитячого голосу.— Ти не знаєш, хто оце тут грав?

Сліпий не любив, коли порушували його самотність. Тому він відповів на запитання не дуже привітним тоном:

— Це я...

Легкий здивований вигук був відповіддю на цю заяву, і зараз же голос дівчинки додав тоном простодушної похвали:

— Як гарно!

Сліпий промовчав.

— Чого ж ви не йдете звідси? — спитав він потім, чуючи, що непрохана співрозмовниця все стоїть на місці.

— Навіщо ж ти мене женеш? — спитала дівчинка своїм чистим і простодушно-здивованим голосом.

Звуки цього спокійного дитячого голосу були приємні для слуху сліпого; все ж він відповів тим самим тоном:

— Я не люблю, коли до мене приходять...

Дівчинка засміялась.

— От іще!. Дивіться ви! Хіба вся земля твоя і ти можеш кому-небудь заборонити ходити по землі?

— Мама звеліла всім, щоб сюди до мене не ходили.

— Мама? — задумано перепитала дівчинка.— А моя мама дозволила мені ходити над річкою...

Хлопець, трохи розпещений поступливістю всіх, не звик до таких наполегливих заперечень. Вибух гніву пробіг по його обличчю нервовою хвилею; він підвівся і заговорив швидко й збуджено:

— Ідіть, ідіть, ідіть геть!..

Не знати, чим скінчилася б ця сцена, та тут від садиби почувся голос Йохима, що кликав хлопця до чаю. Той хутко збіг з пагорбка.

— Ах, який поганий хлопець! — почув він за собою щиро обурене зауваження.

V

Другого дня, сидячи на тому самому місці, хлопець згадав про вчорашню сутичку. у цій згадці тепер не було досади.

Навпаки, йому навіть схотілося, щоб знов прийшла ця дівчинка з таким приємним, спокійним голосом, якого він ніколи ще не чув. Знайомі йому діти галасливо кричали, сміялися, бились і плакали, але ні один з них не говорив так приємно. Йому стало шкода, що він скривдив незнайому, яка, мабуть, ніколи більш не вернеться.

Справді, днів зо три дівчинка зовсім не приходила. Але четвертого дня Петрусь почув її кроки внизу, на березі річки. Вона йшла тихо; берегова галька ледве шаруділа під її ногами; і вона наспівувала півголосом польську пісеньку.

— Слухайте,— гукнув він, коли вона з ним порівнялася.— Це знову ви?

Дівчинка не відповіла. Камінці так само шаруділи під її ногами. В удаваній безтурботності її голосу, що наспівував пісню, хлопцеві вчувалася ще не забута кривда.

Однак, пройшовши кілька кроків, незнайома зупинилась. Дві-три секунди тривало мовчання. Вона перебирала в цей час букет польових квітів, який тримала в руках, а він ждав відповіді. у цій зупинці та дальшому мовчанні він уловив відтінок навмисного нехтування.

— Хіба ви не бачите, що це я? — спитала вона, нарешті, з великою гідністю, кінчивши з квітами.

Це звичайне запитання боляче озвалось в серці сліпого. Він нічого не відповів, і тільки його руки, що ними він упирався в землю, якось судорожно вхопилися за траву. Та розмова вже почалася, і дівчинка, стоячи на тому самому місці й пораючись із своїм букетом, знову спитала:

— Хто тебе вивчив так гарно грати на дудку?

— Йохим вивчив,— відповів Петрусь.

— Дуже гарно. А чого ти такий сердитий?

— Я... не серджуся на вас,— сказав хлопець тихо.

— Ну, то й я не серджуся... Давай гратися вдвох.

— Я не вмію гратися з вами,— відповів він похнюпившись.

— Не вмієш гратися?.. Чому?

— Так.

— Ні, чому ж?

— Так,— відповів він ледве чутно і ще більше похнюпився.

Йому не доводилося ще ніколи говорити з ким-небудь про свою сліпоту, і простодушний тон дівчинки, яка з наївною наполегливістю питала про це, озвався в ньому знов тупим болем.

Незнайома зійшла на пагорбок.

— Який ти смішний,— заговорила вона з поблажливим жалем, сідаючи поруч нього на траві.— Це ти, мабуть, того, що ще зо мною не знайомий. Ось узнаєш мене, тоді перестанеш боятися. А я не боюсь нікого.

Вона говорила це з безтурботною ясністю, і хлопець почув, як вона кинула до себе у фартух купу квітів.

— Де ви взяли квіти? — спитав він.

— Там,— мотнула вона головою, показуючи назад.

— На луках?

— Ні, там.

— Значить, в гаю. А які це квіти?

— Хіба ти не знаєш квітів?.. Ах, який ти чудний... справді, ти дуже чудний...

Хлопець взяв у руку квітку. Його пальці швидко й легко доторкнулися до листків і віночка.

— Це жовтець,— сказав він,— а ось це фіалка.

Потім він схотів у той самий спосіб ознайомитися і з своєю співрозмовницею: взявши лівою рукою дівчинку за плече, він правою став обмацувати її волосся, далі повіки і хутко пробіг пальцями по обличчю, де-не-де зупиняючись і уважно вивчаючи незнайомі риси.

Все це було зроблено так несподівано й швидко, що дівчинка, вражена подивом, не могла сказати й слова; вона тільки дивилась на нього широко відкритими очима, в яких відбивалося почуття, близьке до жаху. Аж тепер вона помітила, що в обличчі її нового знайомого є щось незвичайне. Бліді й тонкі риси застигли на виразі напруженої уваги, що

якось не гармоніювала з його нерухомим поглядом. Очі хлопцеві дивилися кудись, цілком байдуже до того, що він робив, і в них дивно мінився відсвіт призахідного сонця. Все це здалося дівчинці на одну хвилину просто важким кошмаром.

Випручавши своє плече з руки хлопця, вона раптом зірвалася на ноги і заплакала.

— Нащо ти лякаєш мене, поганий хлопчиську? — заговорила вона гнівно, крізь сльози.— Що я тобі зробила?.. Нащо?..

Він сидів на тому самому місці, спантеличений, з низько похиленою головою, і дивне почуття — суміш досади й приниження — сповнило болем його серце. Ще вперше довелось йому зазнати приниження каліки; вперше довідався він, що його фізична вада може викликати не самий жаль, а й ляк. Звичайно, він не міг ясно усвідомити собі важкого почуття, яке гнітило його, та від того, що свідомість ця була неясна й невиразна, вона спричиняла не менше страждання.

Почуття пекучого болю й кривди підступило йому до горла; він упав на траву й заплакав. Плач цей дедалі дужчав, судорожні ридання стрясали все його маленьке тіло, тим більше, що якась природжена гордість змушувала його гамувати цей вибух.

Дівчинка, яка збігла вже з пагорбка, почула ці глухі ридання і здивовано повернулась. Бачачи, що її новий знайомий лежить обличчям до землі і гірко плаче, вона відчула співчуття, тихо зійшла на пагорбок і зупинилася над хлопцем.

— Слухай, — заговорила вона тихо,— чого ти плачеш? Ти, мабуть, думаєш, що я нажаліюсь? Ну, не плач, я нікому не скажу.

Слово співчуття й ласкавий тон викликали у хлопця ще більший нервовий вибух плачу. Тоді дівчинка присіла біля нього навпочіпки; просидівши так з півхвилини, вона тихо торкнулась до його волосся, погладила його голову і потім, з м'якою наполегливістю матері, яка заспокоює покарану дитину, підвела злегка його голову і стала витирати хусткою заплакані очі.

— Ну, ну, годі ж! — заговорила вона тоном дорослої жінки. — Я давно не серджуся. Я бачу, ти жалкуєш, що налякав мене...

— Я не хотів налякати тебе,— відповів він, глибоко зітхаючи, щоб вгамувати нервові приступи.

— Добре, добре! Я не серджусь!.. Ти ж більше не будеш.— Вона підвела його з землі і намагалася посадити поруч себе.

Він послухався. Тепер він сидів, як раніше, обличчям у бік заходу сонця, і коли дівчинка знову глянула на це обличчя, освітлене червонуватим промінням, воно знов здалося їй чудним. В очах хлопця ще стояли сльози, але ці очі були так само нерухомі; риси обличчя раз у раз пересмикувались від нервових спазм, але разом з тим у них видно було недитяче, глибоке й тяжке горе.

— А все-таки ти дуже чудний,— сказала вона з задумливим співчуттям.

— Я не чудний,— відповів хлопець з жалібною гримасою.— Ні, я не чудний... Я... я — сліпий!

— Сліпи-ий? — протягла вона співуче, і голос її затремтів, начебто це сумне слово, тихо вимовлене хлопцем, завдало незгладного удару в її маленьке жіноче серце.— Сліпи-ий? — повторила вона ще більш тремтячим голосом і, ніби шукаючи захисту від непереможного почуття жалості, що охопило всю її, вона раптом обвила шию хлопця руками і притулилася до нього обличчям.

Вражена несподіваністю сумного відкриття, маленька жінка не втрималась на висоті своєї солідності і, обернувшись раптом на засмучену й безпорадну в своїй засмученості дитину, вона й сама гірко і безутішно заплакала.

VI

Кілька хвилин минуло в мовчанні.

Дівчинка перестала плакати і тільки час від часу ще схлипувала, перемагаючись. Повними сліз очима вона дивилася, як сонце, ніби обертаючись у розпеченій атмосфері заходу, поринало за темний пруг обрію. Майнув ще раз золотий обріз вогняної кулі, потім бризнули дві-три гарячі іскри, і темні обриси далекого лісу випливли раптом суцільною синюватою лінією.

З річки потягло прохолодою, і тихий спокій близького вечора відбився на обличчі сліпого; він сидів з похиленою головою, видимо, здивований цим виявом гарячого співчуття.

— Мені жаль...— все ще схлипуючи, вимовила, нарешті, дівчинка, пояснюючи свою слабкість.

Потім, трохи оволодівши собою, вона спробувала перевести розмову на сторонню річ, до якої вони обоє могли поставитися байдуже.

— Сонечко сіло,— промовила вона задумано.

— Я не знаю, яке воно,— була сумна відповідь.— Я його тільки... почуваю...

— Не знаєш сонечка?

— Ні.

— А... а свою маму... теж не знаєш?

— Матір знаю. Я завжди здалека пізнаю її ходу.

— Так, так, це правда. І я з заплющеними очима пізнаю свою матір.

Розмова стала більш спокійною.

— Знаєш, — заговорив сліпий, трохи пожвавлюючись,— адже я почуваю сонце і знаю, коли воно зайшло.

— З чого ти знаєш?

— З того, що... бачиш... Я сам не знаю з чого...

— А-а! — протягла дівчинка, видимо, цілком задоволена цією відповіддю, і вони обоє помовчали.

— Я можу читати,— першим заговорив знову Петрусь,— і незабаром вивчуся писати пером.

— А як же ти?..— почала була вона і раптом ніяково замовкла, не бажаючи провадити далі дражливого допиту. Але він її зрозумів.

— Я читаю у своїй книжці,— пояснив він,— пальцями.

— Пальцями? Я б ніколи не вивчилась читати пальцями... Я й очима погано читаю. Тато каже, що жінки погано розуміють науку.

— А я можу читати навіть по-французькому...

— По-французькому!.. І пальцями... який ти розумний! — з щирим захопленням сказала вона.— Однак я боюсь, щоб ти не простудився. Он над річкою який туман...

— А ти сама?

— Я не боюсь: що мені станеться!

— Ну, і я не боюсь. Хіба може бути, щоб мужчина простудився швидше, ніж жінка? Дядя Максим каже, що мужчина не повинен нічого боятися: ні холоду, ні голоду, ні грому, ні хмари.

— Максим?.. Це той, що на милицях?.. Я його бачила. Він страшний!

— Ні, він нітрохи не страшний. Він добрий.

— Ні, страшний! — переконано повторила вона.— Ти не знаєш, бо не бачив його.

— Як же я його не знаю, коли він мене всього вчить.

— Б'є?

— Ніколи не б'є і не кричить на мене... Ніколи...

— Це добре. Хіба можна бити сліпого хлопчика? Це був би гріх.

— Та він і нікого не б'є,— сказав Петрусь трохи неуважливо, бо його чутке вухо зачуло Йохимові кроки.

Справді, висока постать хохла вималювалась через хвилину на горбастому гребені, що відокремлював садибу від берега, і його голос далеко розкотився в тиші вечора:

— Па-ни-чу-у-у!

— Тебе кличуть,— сказала дівчинка, підводячись.

— Еге. Але мені не хотілося б іти.

— Іди, іди! Я до тебе завтра прийду. Тепер тебе ждуть і мене теж.

VII

Дівчинка точно виконала свою обіцянку і навіть раніше, ніж Петрусь міг на це сподіватися. Другого ж дня, сидячи в своїй

кімнаті за звичайним уроком з Максимом, він раптом підвів голову, прислухався і сказав, пожвавлюючись:

— Пусти мене на хвилину. Там прийшла дівчинка.

— Яка ще дівчинка? — здивувався Максим і пішов услід за хлопцем до вихідних дверей.

Справді, вчорашня знайома Петруся в цю саму хвилину увійшла в ворота садиби і, побачивши Ганну Михайлівну, що проходила двором, вільно попростувала до неї.

— Чого тобі, люба дівчинко, треба? — спитала та, думаючи, що її прислали в якій-небудь справі.

Маленька жінка солідно простягла їй руку і спитала:

— Це у вас є сліпий хлопчик?.. Еге?

— У мене, люба, так, у мене,— відповіла пані Попельська, милуючись її ясними очима й вільністю її поводження.

— Ось, бачте... Моя мама відпустила мене до нього. Можу я його бачити?

Але в цю хвилину Петрусь сам підбіг до неї, а на ганку показалась постать Максима.

— Це вчорашня дівчинка, мамо! Я тобі казав,— промовив хлопчик, вітаючись.— Тільки в мене тепер урок.

— Ну, на цей раз дядя Максим відпустить тебе,— сказала Ганна Михайлівна,— я в нього попрошу.

Тимчасом маленька жінка, що почувала себе, видно, зовсім як дома, попростувала назустріч Максимові, який підходив до них на своїх милицях, і, простягти йому руку, сказала тоном поблажливої похвали:

— Це добре, що ви не б'єте сліпого хлопчика. Він мені говорив.

— Невже, пані? — спитав Максим з комічною важністю, приймаючи в свою широку руку маленьку ручку дівчинки.— Який я вдячний моєму вихованцеві, що він зумів схилити на мою користь таку чарівну особу.

І Максим розсміявся, погладжуючи її руку, яку держав у своїй. Тимчасом дівчинка все дивилася на нього своїм одвертим поглядом, що зразу скорив його женоненависницьке серце.

— Глянь лиш, Ганнусю,— звернувся він до сестри з чудною усмішкою,— наш Петро починає заводити самостійні знайомства. І погодься, Ганю... дарма, що він сліпий, він все ж зумів зробити непоганий вибір, правда?

— Що ти хочеш цим сказати, Макс? — спитала молода жінка суворо, і гаряча краска залила все її обличчя.

— Жартую! — відповів брат лаконічно, бачачи, що своїм жартом він зачепив болючу струну, викрив таємну думку, яка заворушилася в передбачливому серці матері.

Ганна Михайлівна ще дужче почервоніла і, хутко нахилившись, з поривом палкої ніжності обняла дівчинку; остання прийняла несподівано-бурхливу ласку все з тим же ясним, хоч і трохи здивованим поглядом.

VIII

З цього дня між посесорським будинком і садибою Попельських зав'язалися якнайближчі стосунки. Дівчинка, яку звали Евеліною, приходила щодня в садибу, а черев якийсь час вона теж стала ученицею в Максима. Спочатку цей план спільного навчання не дуже сподобався панові Яскульському. По-перше, він гадав, що коли жінка вміє записати білизну та вести домашню видаткову книгу, то цього цілком досить; по-друге, він був добрий католик і вважав, що Максимові не слід було воювати з австрійцями, всупереч ясно висловленій волі "отця папежа". Нарешті, його твердим переконанням було те, що на небі є бог, а Вольтер і вольтер'янці киплять у пекельній смолі, яка доля, на думку багатьох, уготована була й панові Максимові. Однак, познайомившись ближче, він мусив признатися, що цей єретик і забіяка — людина дуже приємної вдачі й великого розуму, і через те посесор пішов на компроміс.

Все ж деякий неспокій ворушився в глибині душі старого шляхтича, і тому, привівши дівчинку на перший урок, він визнав за доречне звернутися до неї з урочистою й пишною промовою, яка, проте, більше призначалася для Максимового слуху.

— Ось що, Велю...— сказав він, узявши доньку за плече й поглядаючи на її майбутнього вчителя.— Пам'ятай завжди, що на небі є бог, а в Римі святий його "папеж". Це тобі кажу я, Валентин Яскульський, і ти мусиш мені вірити, бо я твій батько, — це primo7.

При цьому він кинув новий значливий погляд у бік Максима; пан Яскульський підкреслював свою латинь, даючи зрозуміти, що й він не чужий науці і, в разі чого, його обдурити трудно.

— Secundo8, я шляхтич славного герба, в якому разом з "копою і вороною" недарма позначається хрест у синьому полі. Яскульські, бувши добрими рицарями, не раз міняли мечі на требники і завжди тямили дещо в справах неба, тому ти повинна мені вірити. Ну, а в Іншому, що стосується orbis terrarum, тобто всього земного, слухай, що тобі скаже пан Максим Яценко, і вчись добре.

— Не бійтеся, пане Валентине,— усміхаючись, відповів на цю промову Максим,— ми не вербуємо панєнок для загону Гарібальді.

IX

Спільне навчання було дуже корисне для обох. Петрусь ішов, звичайно, попереду, але це не виключало певного змагання. Крім того, він допомагав їй часто вивчати уроки, а вона знаходила іноді дуже вдалі способи, щоб пояснити хлопцеві що-небудь трудно зрозуміле для нього, сліпого. Опріч того, її товариство вносило в його навчання щось своєрідне, надавало його розумовій роботі особливого тону приємного збудження.

Взагалі ця дружба була справжнім даром ласкавої долі. Тепер хлопець не шукав уже повної самотності; він знайшов те єднання, якого не могла йому дати любов дорослих, і в хвилину чуйного душевного затишшя йому приємна була її близькість. На скелю або на річку вони завжди вирушали вдвох. Коли він грав, вона слухала його з наївним захопленням. А коли він відкладав дудку, вона починала переказувати йому свої дитячо-живі враження від навколишньої природи; звичайно, вона не вміла висловлювати їх досить повно й відповідними словами, та зате в її нескладних оповіданнях, в їх тоні він уловлював характерний колорит кожного описуваного явища. Так, коли вона говорила, наприклад, про темряву вогкої

й чорної ночі, що розкинулася над землею, він ніби чув цю темряву у стримано звучащих тонах її боязкого голосу. А коли, підвівши вгору задумане обличчя, вона казала йому: "Ах, яка хмара йде, яка хмара темна-претемна!" — він відчував зразу ніби холодний подув і чув у її голосі страхаюче шарудіння потвори, що повзе по небу, десь у далекій високості.

Розділ четвертий

I

Є натури, мовби заздалегідь призначені для тихого подвигу любові, поєднаної з сумом і турботою,— натури, для яких ці турботи про чуже горе становлять ніби атмосферу, органічну потребу. Природа заздалегідь наділила їх спокоєм, без якого неможливий буденний подвиг життя, вона передбачливо пом'якшила в них особисті пориви, запити особистого життя, підпорядкувавши ці пориви й ці запити панівній рисі характеру. Такі натури здаються нерідко надто холодними, надто розсудливими, позбавленими почуття. Вони глухі до пристрасних закликів грішного життя і йдуть сумним шляхом обов'язку так само спокійно, як і шляхом найяскравішого особистого щастя. Вони здаються холодними, як снігові верховини, і так само, як вони, величаві. Життєва пошлість стелеться біля їх ніг; навіть наклеп і плітки скочуються по їх білосніжній одежі, наче брудні бризки з крил лебедя...

Маленька знайома Петра мала в собі всі риси цього типу, який рідко коли виробляється життям і вихованням; він, як талант, як геній, дається на долю вибраним натурам і виявляється рано. Мати сліпого хлопця розуміла, яке щастя випадок послав її синові в цій дитячій дружбі. Розумів це І старий Максим, якому здавалося, що тепер у його вихованця є все, чого йому ще бракувало, що тепер душевний розвиток сліпого піде тихим і рівним, нічим не порушуваним ходом...

Та це була гірка помилка.

II

У перші роки життя дитини Максим думав, що він цілком оволодів душевним зростанням хлопчика, що це зростання проходить якщо не під безпосереднім його впливом, то, в усякому разі, ні один новий бік його, ні одне нове придбання в цій галузі не уникне його спостереження й контролю. Та коли настав у житті дитини період, що становить перехідну грань між дитинством і отроцтвом, Максим побачив, які безпідставні ці горді педагогічні мрії. Мало не кожен тиждень приносив з собою щось нове, часом зовсім несподіване по відношенню до сліпого, і коли Максим намагався знайти джерела якоїсь нової ідеї або нового уявлення, що з'являлися в дитини, то йому доводилось розгублюватися. Якась невідома сила діяла в глибині дитячої душі, висуваючи з цієї глибини несподівані вияви самостійного душевного зростання, і Максимові доводилось зупинятися з почуттям побожності перед таємничими процесами життя, які втручалися таким чином у його педагогічну роботу. Ці поштовхи природи, її дарові відкриття немовби давали дитині такі уявлення, яких сліпий не міг набути з особистого досвіду, і Максим угадував тут нерозривний зв'язок життєвих явищ, який проходить, роздрібнюючись у тисячі процесів, через послідовний ряд окремих життів.

Спочатку це спостереження злякало Максима. Бачачи, що не він сам володіє розумовим складом дитини, що в цьому складі виявляється щось таке, що від нього не залежить і виходить з-під його впливу, він злякався за долю свого вихованця, злякався можливості таких запитів, які могли б стати для сліпого тільки причиною невгамовних страждань. І він намагався розшукати початки цих джерел, що звідкись

пробиваються, щоб... назавжди закрити їх для блага сліпої дитини.

Не пройшли ці несподівані проблиски й поза увагою матері. Одного разу, вранці, Петрик прибіг до неї надзвичайно схвильований.

— Мамо, мамо! — закричав він.— Я бачив сон.

— Що ж ти бачив, мій хлопчику? — спитала вона з журним сумнівом у голосі.

— Я бачив у сні, що... я бачу тебе, і Максима, і ще... що я все бачу... Так гарно, так гарно, мамусю!

— Що ж іще ти бачив, мій хлопчику?

— Я не пам'ятаю.

— А мене пам'ятаєш?

— Ні,— сказав хлопець у роздумі.— Я забув усе... А все-таки я бачив, справді, бачив...— додав він після хвилинного мовчання, і його обличчя враз потьмарилось. На незрячих очах блиснула сльоза...

Це повторювалось іще кілька разів, і кожного разу хлопець ставав сумнішим і тривожнішим.

III

Якось, проходячи двором, Максим почув у вітальні, де звичайно відбувались уроки музики, якісь дивні музичні

вправи. Вони складалися з двох нот. Спочатку від швидких, послідовних, що майже зливалися, ударів по клавіші тремтіла найвища яскрава нота верхнього регістру, потім вона різко змінялася низьким розкотом баса. Поцікавившись дізнатися, що могли значити ці дивні екзерциції, Максим зашкандибав двором і через хвилину увійшов до вітальні. В дверях він спинився, як укопаний, перед несподіваною картиною.

Хлопець, якому йшов уже десятий рік, сидів біля ніг матері на низенькому стільці. Поруч нього, витягши шию й поводячи на всі боки довгим дзьобом, стояв молодий приручений чорногуз, якого Йохим подарував паничеві. Хлопець щоранку годував його з своїх рук, і птах усюди супроводив свого нового друга-хазяїна. Тепер Петрусь придержував чорногуза однією рукою, а другою тихо проводив вздовж його шиї і далі по тулубу з виразом пильної уваги на обличчі. В цей самий час мати, з палаючим, збудженим обличчям і сумними очима, хутко вдаряла пальцем по клавіші, добуваючи з інструмента високу поту, що безперервно дзвеніла. Разом з тим, злегка перегнувшись на своєму стільці, вона з болісною уважністю вдивлялася в обличчя дитини. А коли рука хлопця, пересуваючись по яскраво-білому пір'ю, доходила до того місця, де це пір'я різко змінюється чорним на кінцях крил, Ганна Михайлівна враз переносила руку на другу клавішу, і низька басова нота глухо розкочувалась по кімнаті.

Обоє, і мати й син, так захопилися своїм заняттям, що не помітили приходу Максима, аж поки він сам, отямившись від подиву, перервав сеанс запитанням:

— Ганнусю! що це значить?

Молода жінка, зустрівши допитливий погляд брата, засоромилась, наче суворий учитель захопив її на місці злочину.

— Ось бачиш,— заговорила вона ніяково,— він каже, що розпізнає деяку різницю в окрасці чорногуза, тільки не може ясно збагнути, в чому ця різниця... Справді, він сам перший заговорив про це, і мені здається, що це правда...

— Ну, то й що?

— Нічого, я тільки хотіла йому... трошки... пояснити цю різницю різницею звуків... Не сердься, Макс, але, справді, я думаю, що це дуже схоже...

Ця несподівана ідея вразила Максима таким подивом, що він в першу хвилину не знав, що сказати сестрі. Він примусив її повторити свої спроби і, придивившись до напруженого виразу обличчя сліпого, похитав головою.

— Послухай мене, Ганно,— сказав він, залишившись на самоті з сестрою.— Не слід будити в хлопцеві запитань, на які ти ніколи, ніколи не будеш спроможна дати певну відповідь.

— Але ж це він сам заговорив перший, справді...— перебила Ганна Михайлівна.

— Все одно. Хлопцеві лишається тільки звикнути до своєї сліпоти, а нам треба прагнути того, щоб він забув про світло. Я дбаю, щоб ніякі зовнішні виклики не наводили його на марні питання, і коли б пощастило усунути ці виклики, то хлопець не усвідомлював би, що чогось бракує в його почуттях, як і ми, в кого є всі п'ять органів, не сумуємо за тим, що в нас немає шостого.

— Ми сумуємо,— тихо заперечила молода жінка.

— Ганю!

— Ми сумуємо,— відповіла вона уперто...— Ми часто сумуємо за неможливим...

А втім, сестра скорилася доводам брата, та на цей раз він помилявся: намагаючись усунути зовнішні виклики, Максим забув ті могутні спонукання, що були закладені в дитячу душу самою природою.

IV

"Очі,— сказав хтось,— дзеркало душі". Може, було б правильніше порівняти їх з вікнами, якими вливаються в душу враження яскравого, блискучого, барвистого світу. Хто може сказати, яка частина нашого душевного складу залежить од відчуттів світла?

Людина — одна ланка в нескінченному ланцюгу життів, який тягнеться через неї з глибини минулого до безмежного майбутнього. І от в одній із таких ланок, у сліпому хлопчику, фатальна випадковість зачинила ці вікна: життя повинно пройти все в темряві. Та чи значить це, що в його душі порвались навіки ті струни, якими душа відгукується на світлові враження? Ні, і через це темне існування мусила протягтися й передатися дальшим поколінням внутрішня сприйнятливість до світла. Його душа була цільна людська душа, з усіма її здібностями, а що всяка здібність носить у самій собі потяг до задоволення, то і в темній душі хлопчика жив невгамовний потяг до світла.

Незайманими лежали десь в таємничій глибині одержані в спадщину сили, що дрімали в неясному існуванні "можливостей" і готові були з першим ясним променем піднятися йому назустріч. Але вікна лишаються зачиненими;

доля хлопчика вирішена: йому не бачити ніколи цього променя, його життя все пройде в темряві!..

І темрява ця була повна примар.

Якби життя хлопчика проходило серед злиднів і горя — це, може, відтягло б його думку до зовнішніх причин страждання. Але близькі люди усунули від нього все, що могло б його засмучувати. Йому дали цілковитий спокій і мир, і тепер сама тиша, яка панувала в його душі, сприяла тому, що внутрішня незадоволеність почувалася ясніше. Серед тиші й мороку, що оточували його, вставала невиразна неугавна свідомість якоїсь потреби, що шукала задоволення, виникало прагнення оформити сили, які дрімали в душевній глибині й не знаходили виходу.

Звідси — якісь невиразні передчуття й пориви, як отой потяг до польоту, що його кожен зазнавав у дитинстві і що виявляється в цьому віці своїми чудовими снами.

Звідси, нарешті, випливали інстинктивні потуги дитячої думки, що відбивалися на обличчі болісним запитанням. Ці спадкові, але не використані в особистому житті "можливості" світлових уявлень вставали, наче примари, в дитячій голівці, безформні, неясні й темні, викликаючи болючі й невиразні зусилля.

Природа піднімалася несвідомим протестом проти індивідуального "випадку" за порушений загальний закон.

V

Отож, хоч би скільки силкувався Максим усувати всі зовнішні виклики, він ніколи не міг знищити внутрішнього

тиску незадоволеної потреби. Найбільше, чого він міг досягти своєю обережністю, це — не будити її передчасно, не посилювати страждань сліпого. В усьому іншому тяжка доля дитини мала йти своїм шляхом, з усіма її суворими наслідками.

І вона насувалась темною хмарою. Природна жвавість хлопчика з роками все більше зникала, немов спадаюча хвиля, тимчасом як сумний настрій, що невиразно, але безперервно звучав у його душі, посилювався, відбиваючись на його темпераменті. Сміх, який можна було чути в його дитинстві при кожному особливо яскравому новому враженні, тепер лунав усе рідше. Все, що сміється, все веселе, позначене печаттю гумору, було мало йому доступне; та зате усе неясне, невиразно-смутне й туманно— меланхолійне, що чується в південній природі й відбивається в народній пісні, він уловлював надзвичайно повно. Сльози бриніли в нього щоразу на очах, коли він слухав, як "у полі могила з вітром говорила", і він сам любив ходити в поле слухати цей говір. В ньому дедалі більше вироблявся нахил до самотності, і, коли в години, вільні від занять, він ішов один на свою самотню прогулянку, домашні старались не ходити в той бік, щоб не порушити його самоти. Сівши де-небудь на могилі в степу, або на пагорбку над річкою, або, нарешті, на добре знайомій скелі, він слухав лише шелест листя та шепіт трави або невиразні зітхання степового вітру. Усе це особливим чином гармоніювало з глибиною його душевного настрою. Наскільки він міг розуміти природу, тут він розумів її цілком і до краю. Тут вона не тривожила його ніякими певними і нерозв'язними запитаннями; тут цей вітер вливався йому просто в душу, а трава, здавалося, шепотіла йому тихі слова жалю, і, коли душа юнака, настроївшись у лад з навколишньою тихою гармонією, м'якшала від теплої ласки природи, він почував, як щось підіймається в грудях, прибуваючи й розливаючись по всій його істоті. Він припадав тоді до вогкуватої, холоднуватої трави і тихо плакав, але в цих сльозах не було гіркоти. Інколи ж він

брав дудку і зовсім забувався, добираючи задумливі мелодії до свого настрою і в лад з тихою гармонією степу.

Зрозуміло, що всякий людський звук, який несподівано вдирався в цей настрій, впливав на нього болючим, різким дисонансом. Єднання в такі хвилини можливе тільки з дуже близькою, дружньою душею, а у хлопця був лише один такий друг його віку, саме — білява дівчинка з посесорської садиби...

І ця дружба міцніла дедалі більше, бувши цілком взаємною. Якщо Евеліна вносила в їх взаємини свій спокій, свою тиху радість, розкривала перед сліпим нові відтінки навколишнього життя, то й він, у свою чергу, давав їй... своє горе. Здавалося, перше знайомство з ним заподіяло чуйному серцю маленької жінки криваву рану: вийміть із рани кинджал, який завдав удару, і вона спливе кров'ю. Вперше познайомившись на пагорбку в степу із сліпим хлопцем, маленька жінка відчула гостре страждання співчуття, і тепер його присутність ставала для неї чимраз потрібнішою. В розлуці з ним рана ніби розкривалася знову, біль оживав, і вона поривалась до свого маленького друга, щоб безнастанним піклуванням вгамувати своє власне страждання.

VI

Одного теплого осіннього вечора обидві сім'ї сиділи на майданчику перед домом, милуючись зоряним небом, що синіло глибокою блакиттю й горіло вогнями. Сліпий, як звичайно, сидів поруч своєї подруги біля матері.

Всі на хвилину замовкли. Коло садиби було зовсім тихо; тільки листя часом, чуйно стрепенувшись, бурмотіло щось невиразне і зараз же стихало.

В цю хвилину блискучий метеор, зірвавшись звідкись із глибини темної блакиті, промчав яскравою смугою по небу, лишивши за собою фосфоричний слід, який згас повільно й непомітно. Всі звели очі. Мати, що сиділа обруч з Петриком, відчула, як він стрепенувся й здригнувсь.

— Що це... було? — повернувся він до неї схвильованим обличчям.

— Це зірка впала, дитино моя.

— Еге, зірка,— додав він задумливо.— Я так і знав.

— Звідки ж ти міг знати, мій хлопчику? — перепитала мати з журним сумнівом у голосі.

— Ні, це він каже правду,— втрутилась Евеліна.— Він багато що знає... "так"...

Уже ця все зростаюча чуйність свідчила, що хлопець помітно наближається до критичного віку між отроцтвом і юнацтвом. Але поки що його зростання проходило досить спокійно. Здавалося навіть, ніби він звик до своєї долі, і дивно-зрівноважений смуток без просвітку, але й без гострих поривань, який став звичайним тлом його життя, тепер трохи пом'якшав. Та це був лише період тимчасового затишшя. Ці перепочинки природа дає мовби навмисне; в них молодий організм устоюється й міцніє для нової бурі. Під час цих притишень непомітно нагромаджуються й визрівають нові питання. Один поштовх — і весь душевний спокій сколихнеться до глибини, як море під ударом раптового шквалу.

Розділ п'ятий

I

Так минуло ще кілька років.

Ніщо не змінилося в тихій садибі. Так само шуміли буки в саду, тільки їх листя ніби потемніло, стало ще густішим; так само біліли привітні стіни, тільки вони трошечки покривилися й осіли; так само хмурились солом'яні стріхи, і навіть Йохимову сопілку було чути в ті самі години із стайні; тільки тепер уже й сам Йохим, що лишався нежонатим конюхом в садибі, волів слухати гру сліпого панича на дудку або на фортепіано — байдуже.

Максим посивів іще більше. у Попельських не було інших дітей, і тому сліпий первісток, як і раніше, залишився центром, біля якого групувалося все життя садиби. Для нього садиба замкнулася в своєму тісному колі, задовольняючись своїм власним тихим життям, до якого прилучалось не менш тихе життя посесорської хатки. Отож Петро, що став уже юнаком, зріс, як теплична квітка, захищений від різких сторонніх впливів далекого життя.

Він, як і раніше, стояв у центрі величезного темного світу. Над ним, навколо нього, всюди простяглась пітьма, без краю й меж; чуйна, тонка організація підіймалась, як пругко натягнута струна, назустріч всякому враженню, готова затремтіти відповідними звуками. В настрої сліпого помітно відбивалося це чуйне дожидання; йому здавалося, що. ось-ось ця пітьма простягнеться до нього своїми невидимими руками і торкне в ньому щось таке, що так томливо дрімає в душі та жде пробудження. .

Але знайома добра й нудна пітьма садиби шуміла тільки ласкавим шепотом старого саду, навіваючи неясну,

заколисуючу, заспокійливу думу. Про далекий світ сліпий знав лише з пісень, з історії, з книжок. Під задумливий шепіт саду, серед тихих буднів садиби, він тільки з оповідань довідувався про бурі й тривоги далекого життя. І все це малювалося йому крізь якийсь чарівний серпанок, як пісня, як билина, як казка.

Здавалося, так було добре. Мати бачила, що захищена, ніби муром, душа її сина дрімає в якомусь зачарованому півсні, штучному, але спокійному. І вона не хотіла порушувати цієї рівноваги, боялась її порушити.

Евеліна, що виросла й сформувалася якось зовсім непомітно, дивилась на цю зачаровану Тишу своїми ясними очима, в яких можна було часом спостерегти щось подібне до нерозуміння, запитання про майбутнє, але ніколи не було й тіні нетерпеливості. Попельський-батько довів маєток до зразкового порядку, але до питань про майбутнє його сина доброму чоловікові, звичайно, не було й найменшого діла. Він звик, що все робиться само собою. Один тільки Максим з натури своєї ледве зносив цю тишу, і то як щось тимчасове, що входило мимоволі в його плани. Він вважав за конче потрібне дати душі юнака устоятися, зміцніти, щоб бути спроможною зустріти різкий дотик життя.

Тимчасом там, за межею цього зачарованого кола, життя кипіло, хвилювалось, вирувало. І от, нарешті, надійшов час, коли старий наставник вирішив розірвати це коло, відчинити двері теплиці, щоб у неї міг ринути свіжий струмінь повітря ззовні.

II

Для першого разу він запросив до себе старого товариша, який жив верст за сімдесят від садиби Попельських. Максим

іноді бував у нього й раніше, але тепер він знав, що у Ставрученка гостює приїжджа молодь, і написав йому листа, запрошуючи всю компанію. Запросини ці були радо прийняті. Старих зв'язувала давня дружба, а молодь пам'ятала досить гучне колись ім'я Максима Яценка, з яким пов'язувались певні традиції. Один із синів Ставрученка був студентом Київського університету на модному тоді філологічному факультеті. Другий вивчав музику в петербурзькій консерваторії. З ними приїхав ще юний кадет, син одного з найближчих поміщиків.

Ставрученко був міцний старик, сивий, з довгими козацькими вусами і в широких козацьких шароварах. Він носив кисет з тютюном та люльку прив'язаними біля пояса, розмовляв не інакше, як по-малоросійському, і поруч з двома синами, вдягнутими у білі свитки й вишивані малоросійські сорочки, дуже нагадував гоголівського Бульбу з синами. Однак у нього не було й слідів романтизму, що відзначав гоголівського героя. Навпаки, він був прекрасний практик-поміщик, який ціле життя чудово ладнав з кріпосними відносинами, а тепер, коли ця "неволя" була скасована, зумів добре пристосуватися й до нових умов. Він знав народ, як знали його поміщики, тобто він знав кожного мужика свого села і в кожного мужика знав кожну корову та мало не кожний зайвий карбованець у мужицькій калитці.

Зате, коли він і не бився з своїми синами навкулачки, як Бульба, то все ж між ними відбувалися постійні й дуже люті сутички, що не обмежувалися ні часом, ні місцем. Скрізь, дома і в гостях, з самого незначного приводу між старим і молоддю спалахували нескінченні суперечки. Починалося звичайно з того, що старий, посміюючись, дражнив "ідеальних паничів"; ті гарячились, старий теж розпалювався, і тоді здіймався найнеймовірніший галас, у якому обом сторонам перепадало не в жарт.

Це був відгук відомого розладу "батьків і дітей"; тільки тут це явище мало значно пом'якшену форму. Молодь, з дитинства віддана в школи, село бачила лише в короткий канікулярний час, і тому в неї не було того конкретного знання народу, яким відзначалися батьки-поміщики. Коли знялася в суспільстві хвиля "народолюбства", яка застала юнаків у вищих класах гімназії, вони взялися до вивчення рідного народу, але почали це вивчення з книжок. Другий крок привів їх до безпосереднього вивчення виявів "народного духу" в його творчості. Ходіння в народ паничів у білих свитках та вишиваних сорочках було тоді дуже поширене в Південно-західному краї. На вивчення економічних умов не зверталося особливої уваги. Молоді люди записували слова й музику народних думок і пісень, вивчали перекази, звіряли історичні факти з їх відбиттям у народній пам'яті, взагалі дивилися на мужика крізь поетичну призму національного романтизму. Не від того були, можливо, і старі, та все ж вони ніколи не могли договоритися з молоддю до якогось порозуміння.

— Ось, послухай ти його,— казав Ставрученко Максимові, лукаво підштовхуючи його ліктем, коли студент ораторствував з розчервонілим обличчям і виблискуючими очима.— От, собачий син, говорить, як пише!.. Подумаєш, і справді голова! А розкажи ти нам, учений чоловіче, як тебе мій Ничипір обдурив, га?

Старий поводив усами й реготав, розповідаючи з чисто хохлацьким гумором відповідну пригоду. Юнаки червоніли, але й самі не попускали старому. "Якщо вони не знають Ничипора та Хведька з такого-там села, зате вони вивчають весь народ в його загальних виявах; вони дивляться з вищої точки зору, при якій тільки й можливі висновки та широкі узагальнення. Вони охоплюють одним поглядом далекі перспективи, тоді як старі й зашкарублі в рутині практики за деревами не бачать усього лісу".

Старому не було неприємно слухати хитромудру мову синів.

— Таки видно, що недарма в школі вчилися,— казав він, самовдоволено позираючи на слухачів.— А все ж, я вам скажу, мій Хведько вас обох і введе, і виведе, як телят на мотузочку, ось що!.. Ну, а я й сам його, шельму, в свій кисет укладу і в кишеню сховаю. От і значить, що ви передо мною все одно, що щенята перед старим псом.

III

Саме в цю хвилину одна з таких суперечок щойно стихла. Старше покоління пішло в дім, і крізь відчинені вікна чути було часом, як Ставрученко, тріумфуючи, розповідав різні комічні епізоди і слухачі весело реготали.

Молоді люди залишалися в саду. Студент, підіславши під себе свитку і заломивши смушеву шапку, розлігся на траві з трохи тенденційною невимушеністю. Його старший брат сидів на призьбі поруч Евеліни. Кадет в акуратно застебнутому мундирі вмостився поруч нього, а трохи осторонь, спершись на підвіконня, сидів, похиливши голову, сліпий; він обмірковував щойно стихлі суперечки, які глибоко схвилювали його.

— Що ви думаєте про все, що тут говорилося, панно Евеліно? — звернувся до своєї сусідки молодий Ставрученко.— Ви, здається, не промовили жодного слова.

— Все це дуже добре, тобто те, що ви казали батькові. Але...

— Але... що ж?

Дівчина відповіла не зразу. Вона поклала до себе на коліна свою роботу, розгладила її руками і, злегка нахиливши голову, стала роздивлятися її з задуманим виглядом. Важко було зрозуміти, чи то вона міркувала, що їй слід було взяти для вишивання рідшу канву, чи обдумувала свою відповідь.

Тимчасом молоді люди нетерпляче ждали цієї відповіді. Студент підвівся на лікті і повернув до дівчини обличчя, пожвавлене цікавістю. її сусід втупився в неї спокійним, допитливим поглядом. Сліпий змінив свою невимушену позу, випростався і потім витяг голову, відвернувшись обличчям від інших співрозмовників.

— Але,— промовила вона тихо, все розгладжуючи рукою своє вишивання,— в кожної людини, панове, свій шлях у житті.

— Господи! — різко скрикнув студент.— Яка розсудливість! Та вам, моя панночко, скільки років, справді?

— Сімнадцять,— відповіла Евеліна просто, але зараз же додала з наївно-переможною цікавістю,— а ви гадали, багато більше, правда?

Молоді люди засміялись.

— Якби в мене спитали думку про ваш вік,— сказав її сусід, — я дуже вагався б між тринадцятьма і двадцятьма трьома. Правда, іноді ви здаєтесь зовсім-таки дитиною, а говорите часом, як досвідчена бабуся.

— В серйозних справах, Гаврило Петровичу, треба й говорити серйозно,— мовила маленька жінка докторальним тоном, знову беручись до роботи.

Всі на хвилину замовкли. Голка Евеліни знову розмірено заходила по вишиванню, а молоді люди оглядали з цікавістю мініатюрну постать розсудливої особи.

IV

Евеліна, звичайно, дуже виросла й розвинулась з часу першої зустрічі з Петром, але зауваження студента про її вигляд було цілком справедливе. При першому погляді на це невелике, худорляве створіннячко здавалося, що це ще дівчинка, але в її неквапливих, розмірених рухах виявлялася нерідко солідність жінки. Те ж саме враження справляло і її обличчя. Такі обличчя бувають, здається, тільки у слов'янок. Правильні, гарні риси накреслені плавними, холодними лініями; голубі, очі дивляться рівно, спокійно; рум'янець рідко показується на цих блідих щоках, але це не та звичайна блідість, яка щохвилини готова спалахнути полум'ям палкої пристрасті; це швидше холодна білість снігу. Пряме біляве волосся Евеліни ледве-ледве відтінялось на мурмурових скронях і спадало важкою косою, що ніби відтягала назад її голову при ході.

Сліпий теж виріс і змужнів. Всякому, хто подивився б на нього в ту хвилину, коли він сидів віддалік описаної групи, блідий, схвильований і гарний, зразу впало б в очі це своєрідне обличчя, на якому так різко відбивався кожний душевний рух. Чорне волосся красивою хвилею спадало над опуклим лобом, по якому пройшли ранні зморшки. На щоках швидко спалахував густий рум'янець, і так само швидко розливалася матова блідість. Нижня губа, ледь-ледь відтягнута кутками вниз, часом якось напружено здригалася, брови чуйно насторожувались і ворушилися, а великі гарні очі, що дивились рівним і нерухомим поглядом, надавали обличчю юнака якогось не зовсім звичайного, похмурого відтінку.

— Отже,— глузливо заговорив студент після деякої мовчанки,— панна Евеліна гадає, що все, про що ми говорили, недоступне для жіночого розуму, що доля жінки — вузька сфера дитячої кімнати та кухні.

В голосі юнака чути було самовдоволення (тоді ці слівця були зовсім новенькі) і визивну іронію. На кілька секунд усі замовкли, і на обличчі дівчини проступив нервовий рум'янець.

— Ви занадто поспішаєте із своїми висновками,— сказала вона.— Я розумію все, про що тут говорилося,— значить, для жіночого розуму це доступне. Я говорила тільки про себе особисто.

Вона замовкла і нахилилась над шитвом з такою увагою до роботи, що в юнака невистачило рішучості провадити допит далі.

— Дивно,— пробурмотів він.— Можна подумати, що ви розпланували вже своє життя до самої могили.

— Що ж тут дивного, Гаврило Петровичу? — тихо відказала дівчина.— Я гадаю, навіть Ілля Іванович (ім'я кадета) намітив уже свій шлях, а він же молодший за мене.

— Це правда,— сказав кадет, вдоволений цим викликом.— Я недавно читав біографію N. N. Він теж робив усе за ясним планом: двадцяти років одружився, а в тридцять п'ять командував частиною.

Студент єхидно засміявся, дівчина злегка почервоніла.

— Ну, от бачите,— сказала вона через хвилину з якоюсь холодною різкістю в голосі,— у кожного свій шлях.

Ніхто не заперечував більше. Серед молодої компанії запала серйозна тиша, під якою почувається так ясно незрозумілий ляк: всі невиразно збагнули, що розмова перейшла на делікатний особистий грунт, що під звичайними словами забриніла десь чуйно натягнута струна...

І серед цього мовчання чути було тільки шелест темніючого і ніби чимсь невдоволеного старого саду.

V

Усі ці розмови, ці суперечки, ця хвиля кипучих молодих запитів, надій, сподівань і думок,— все це наринуло на сліпого зненацька й бурхливо. Спочатку він прислухався до них з виразом захопленого подиву, але незабаром він не міг не помітити, що ця жива хвиля котиться повз нього, що їй до нього немає діла. До нього не зверталися з запитаннями, у нього не питали думок, і скоро виявилося, що він стоїть осторонь, в якійсь сумній самотині, тим більш сумній, чим гомінкіше було тепер життя садиби.

Однак він і далі прислухався до всього, що для нього було таким новим, і його міцно зсунуті брови, зблідле обличчя виказували посилену увагу. Та ця увага була похмура, під нею крилася важка й гірка робота думки.

Мати дивилася на сина з сумом в очах. Очі Евеліни виявляли співчуття й турботу. Один Максим ніби не помічав, як впливає галасливе товариство на сліпого, і привітно запрошував гостей навідуватися частіше в садибу, обіцяючи молодим людям багатий етнографічний матеріал до їх ближчого приїзду.

Гості обіцяли вернутися і поїхали. Прощаючись, молоді люди привітно тисли руки Петрові. Він поривчасто відповідав на ці потиски і довго прислухався, як гуркотіли по шляху колеса їхньої брички. Потім він хутко повернувся і пішов у сад.

Після від'їзду гостей в садибі все стихло, але ця тиша здалася сліпому якоюсь особливою, незвичайною і дивною. В ній чути було ніби визнання, що тут сталося щось дуже важливе. у замовклих алеях, що озивалися тільки шепотом буків та бузку, сліпому вчувалися відгуки недавніх розмов. Він чув також у відчинене вікно, як мати й Евеліна про щось сперечалися з Максимом у вітальні. В голосі матері він помітив мольбу й страждання, голос Евеліни бринів обуренням, а Максим, здавалося, палко, але твердо відбивав напад жінок. З наближенням Петра ці розмови вмить стихали.

Максим свідомо, безпощадною рукою зробив першу проломину в мурі, який оточував досі світ сліпого. Гучна, неспокійна перша хвиля вже ринула в проломину, і душевна рівновага юнака захиталася під цим першим ударом.

Тепер йому здавалося вже тісно в його зачарованому колі. Йому важка була спокійна тиша садиби, лінивий шепіт і шелест старого саду, одноманітність юного душевного сну. Пітьма заговорила з ним своїми новими звабливими голосами, заколихалась новими неясними образами, тиснучись із тоскною метушнею принадного пожвавлення.

Вона кликала його, манила, будила запити, що дрімали в душі, і вже ці перші заклики позначилися на його обличчі блідістю, а в душі — тупим, хоч ще невиразним стражданням.

Від жінок не втаїлися ці тривожні ознаки. Ми, зрячі, бачимо відбиток душевних порухів на чужих обличчях і тому

привчаємось приховувати свої власні. Сліпі тут зовсім беззахисні, і тому на зблідлому обличчі Петра можна було читати, як в інтимному щоденнику, залишеному розгорнутим у вітальні... На ньому була написана болюча тривога. Жінки бачили, що Максим теж помічає це все, але це входить в якісь плани старого. Обидві вони вважали це жорстокістю, і мати хотіла б своїми руками захистити сина. "Теплиця?— що ж такого, коли її дитині досі було добре в теплиці? Нехай буде так і далі, назавжди... Спокійно, тихо, безжурно..." Евеліна не висловлювала, як видно, всього, що було в неї на душі, але з якогось часу вона змінилася до Максима і стала заперечувати проти деяких, іноді зовсім незначних, його пропозицій з небувалою різкістю.

Старий дивився на неї з-під брів допитливими очима, які зустрічалися іноді з гнівним, виблискуючим поглядом молодої дівчини. Максим похитував головою, бурмотів щось і повивав себе особливо густими клубами диму, що було ознакою посиленої роботи думки; але він твердо стояв на своєму і часом, ні до кого не звертаючись, пускав зневажливі сентенції про нерозумну жіночу любов та короткий баб'ячий розум, що, як відомо, далеко коротший од волоса; тому жінка не може бачити далі хвилинного страждання й хвилинної радості. Він мріяв для Петра не про спокій, а про можливу повноту життя. Кажуть, всякий вихователь намагається зробити з вихованця свою подобу. Максим мріяв про те, що пережив сам і що так рано втратив: про кипучі кризи й про боротьбу. В якій формі,— він не знав і сам, але уперто намагався розширити для Петра коло живих зовнішніх вражень, доступних сліпому, рискуючи навіть тяжкими уразами й душевними переворотами. Він почував, що обидві жінки хочуть зовсім іншого.

— Квочка! — казав він іноді сестрі, сердито грюкаючи по кімнаті своїми милицями... Але він сердився рідко; здебільшого ж проти доводів сестри він заперечував лагідно і з вибачливим

жалем, тим більше що вона кожного разу поступалася в суперечці, коли залишалась на самоті з братом; це не заважало їй, проте, незабаром знову відновлювати розмову. Але коли при цьому була Евеліна, справа ставала серйознішою; тоді старий волів одмовчуватися. Здавалось, між ним і молодою дівчиною починалася якась боротьба, і обоє вони ще тільки вивчали супротивника, старанно приховуючи свої карти.

VI

Коли через два тижні молоді люди знов вернулися разом з батьком, Евеліна зустріла їх з холодною стриманістю. Однак їй важко було встояти проти принадного молодого пожвавлення. Цілі дні молодь вешталася по селу, полювала, записувала в полях пісні жниць і женців, а ввечері вся компанія збиралася на призьбі садиби, в саду.

Одного такого вечора Евеліна не стямилась, як розмова знов перейшла на дражливі теми. Як це трапилося, хто почав перший,— ні вона, та й ніхто не міг би сказати. Це вийшло так само непомітно, як непомітно погасла вечірня заграва і по саду розповзлись вечірні тіні, як непомітно завів соловей у кущах свою вечірню пісню.

Студент говорив палко, з тією особливою юнацькою пристрастю, яка кидається назустріч невідомому майбутньому нерозважно й нерозсудно. Була в цій вірі в майбутнє з його чудесами якась особлива чарівна сила, майже непереможна сила звички...

Молода дівчина спалахнула, зрозумівши, що цей виклик, може, без свідомого наміру, звернений був тепер просто до неї.

Вона слухала, низько схилившись над роботою. її очі заяскріли, щоки зашарілись рум'янцем, серце стукало... Потім блиск очей згас, губи стислись, а серце застукало ще дужче, і на зблідлому обличчі ліг вираз ляку.

Вона злякалася того, що перед її очима ніби розсунулась темна стіна, і в цей просвіт блиснули далекі перспективи широкого, кипучого й діяльного світу.

Так, він вабить її вже давно. Вона не усвідомлювала цього раніше, але в тіні старого саду, на одинокій лавочці, вона частенько просиджувала цілі години, віддаючись небувалим мріям. Уява малювала їй яскраві далекі картини, і в них не було місця сліпому...

Тепер цей світ наблизився до неї; він не тільки вабить її, він заявляє на неї якесь право.

Вона кинула швидкий погляд у бік Петра, і щось кольнуло їй серце. Він сидів нерухомий, задуманий; вся його постать здавалась обважнілою і залишилась в її пам'яті похмурою плямою. "Він розуміє... все",— майнула в неї думка, бистра, як блискавка, і дівчина відчула якийсь холод. Кров одлила до серця, а на обличчі вона сама рідчула раптову блідість. Їй уявилося на мить, що вона вже там, в цьому далекому світі, а він сидить ось тут сам один, з похиленою головою, або ні... Він там, на пагорбку, над річкою, цей сліпий хлопчик, над яким вона плакала того вечора...

І їй стало страшно. їй здалося, що хтось наміряється вийняти ніж з її давнішньої рани.

Вона згадала довгі погляди Максима. Так ось що значили ці мовчазні погляди! Він краще за неї саму знав її настрій, він

угадав, що в її серці можлива ще боротьба і вибір, що вона в собі не певна... Але ні,— він помиляється! Вона знає свій перший крок, а там вона подивиться, що можна буде взяти у життя ще...

Вона зітхнула трудно й тяжко, мовби переводячи дух після важкої роботи, і оглянулась навкруги. Вона не могла б сказати, чи довго тривало мовчання, чи давно замовк студент, чи говорив він ще що-небудь... Вона подивилася туди, де хвилину тому сидів Петро...

Його не було на тому місці.

VII

Тоді, спокійно склавши роботу, вона теж підвелась.

— Вибачте, панове,— сказала вона, звертаючись до гостей. — Я вас на час лишу самих.

І вона пішла вздовж темної алеї.

Цей вечір був повний тривоги не для самої Евеліни. На повороті алеї, де стояла лавочка, дівчина почула схвильовані голоси. Максим розмовляв з сестрою.

— Авжеж, про неї я думав в цьому разі не менше, ніж про нього,— говорив старий суворо.— Подумай, вона ж іще дитина, яка не знає життя! Я не хочу вірити, що ти бажала б скористатися з невідання дитини.

В голосі Ганни Михайлівни, коли вона відповіла, чути було сльози.

— А що ж, Макс, коли... коли вона... Що ж буде тоді з моїм хлопчиком?..

— Нехай буде, що буде! — твердо й похмуро відповів старий солдат.—Тоді подивимось; в усякому разі, на ньому не повинна тяжіти свідомість чужого зіпсованого життя... Та й на нашій совісті теж... Подумай про це, Ганю,— додав він лагідніше.

Старий узяв руку сестри й ніжно поцілував її. Ганна Михайлівна схилила голову.

— Мій бідний хлопчик, бідний... Краще б йому ніколи не стрічатися з нею...

Дівчина швидше вгадала ці слова, ніж розчула: так тихо вирвався цей стогін з уст матері.

Краска залила обличчя Евеліни. Вона мимохіть зупинилася на повороті алеї... Тепер, коли вона вийде, обоє вони побачать, що вона підслухала їх таємні думки...

Але через якусь мить вона гордо підняла голову. Вона не хотіла підслухувати, і, в усякому разі, не фальшивий сором може зупинити її на її шляху. До того ж цей старий бере на себе занадто багато. Вона сама зуміє розпорядитися своїм життям.

Вона вийшла з-за повороту доріжки і пройшла повз обох співрозмовників спокійно і з високо піднятою головою. Максим з мимовільною квапливістю прийняв свою милицю, щоб дати їй дорогу, а Ганна Михайлівна подивилася на неї з якимсь подавленим виразом любові, майже обожування і страху.

Мати ніби почувала, що ця горда й білява дівчина, яка щойно пройшла з таким гнівно-визивним виглядом, пронесла з собою щастя або нещастя всього життя її дитини.

VIII

В далекому кінці саду стояв старий покинутий млин. Колеса давно вже не крутилися, вали пообростали мохом, і крізь старі заставки просочувалася вода кількома тонкими струмочками, що безугавно дзвеніли. Це було улюблене місце сліпого. Тут він просиджував цілі години на парапеті греблі, прислухаючись до гомону води, що сочилася внизу, і вмів чудово віддавати на фортепіано цей гомін. Але тепер йому було не до того... Тепер він швидко ходив по доріжці з переповненим гіркотою сердцем, з перекривленим від внутрішнього болю обличчям.

Зачувши легкі кроки дівчини, він зупинився; Евеліна поклала йому на плече руку і спитала серйозно:

— Скажи мені, Петре, що це з тобою? Чого ти такий сумний?

Рвучко повернувшись, він знову заходив по доріжці. Дівчина пішла з ним поруч.

Вона зрозуміла його різкий рух і його мовчання і на хвилину похилила голову. Від садиби чути було пісню:

З-за крутої гори

Вилітали орли,

Вилітали, гуркотали,

Розкоші шукали...

Пом'якшений віддаллю, молодий, дужий голос співав про кохання, про щастя, про обшир, і ці звуки линули в тиші ночі, пригашаючи лінивий шепіт саду...

Там були щасливі люди, які говорили про яскраве й повне життя; вона ще кілька хвилин тому була з ними, сп'яніла від мрій про це життя, де йому не було місця. Вона навіть не помітила, коли він пішов геть, а хто знає, якими довгими здалися йому ці хвилини самотнього горя...

Ці думки промайнули в голові молодої дівчини, поки вона ходила поруч з Петром по алеї. Ніколи ще не було так трудно заговорити з ним, оволодіти його настроєм. Проте вона почувала, що її присутність потроху зм'якшує його похмурий роздум.

Справді, його хода стала повільнішою, обличчя спокійнішим. Він чув поруч її кроки, і потроху гострий душевний біль стихав, поступаючись місцем іншому почуттю. Він не усвідомлював цього почуття, але воно було йому знайоме, і він легко скорявся його благодійному впливу.

— Що з тобою? — повторила вона своє запитання.

— Нічого особливого,— відповів він гірко.— Мені тільки здається, що я зовсім зайвий на світі.

Пісня біля дому на час стихла, і через хвилину почулася інша. Вона долинала ледве чутно; тепер студент співав стару думу, наслідуючи тихий спів бандуристів. Іноді голос, здавалося, зовсім замовкав, уяву опановувала невиразна мрія, і потім тиха мелодія знову пробивалася крізь шелест листя...

Петро мимоволі зупинився, прислухаючись.

— Знаєш,— заговорив він сумно,— мені здається іноді, що старі люди мають рацію, коли кажуть, що на світі стає з часом усе гірше. Колись було краще навіть сліпим. Замість фортепіано тоді б я вивчився грати на бандуру і ходив би по містах та селах... До мене збиралися б юрби людей, і я співав би їм про діла їх батьків, про подвиги й славу. Тоді й я був би чимсь у житті. А тепер? Навіть цей кадетик з таким різким голосом, і той — ти чула? — каже: одружитися й командувати частиною. З нього сміялись, а я... а мені навіть і це недоступне.

Голубі очі дівчини широко відкрилися від ляку, і в них блиснула сльоза.

— Це ти наслухався розмов молодого Ставрученка,— сказала вона ніяково, намагаючись надати голосові тону безтурботного жарту.

— Так.— задумливо відповів Петро і додав: — у нього дуже приємний голос. Вродливий він?

— Так, він хороший,— задумано підтвердила Евеліна, але раптом, якось гнівно спохватившись, додала різко: — Ні, він мені зовсім не подобається! Він занадто самовпевнений, і голос у нього неприємний і різкий.

Петро здивовано вислухав цей гнівний вибух. Дівчина тупнула ногою і сказала знову:

— І все це дурниці! Це все, я знаю, підстроює Максим. О, як я ненавиджу тепер цього Максима!

— Що це ти, Велю? — спитав здивовано сліпий.— Що підстроює?

— Ненавиджу, ненавиджу Максима! — вперто повторювала дівчина.— Він із своїми розрахунками знищив у собі всякі ознаки серця... Не кажи, не кажи мені про них... І звідки вони привласнили собі право розпоряджатися чужою долею?

Вона раптом поривчасто зупинилась, стиснула свої тонкі руки так, що на них хруснули пальці, і якось по— дитячому заплакала.

Сліпий узяв її за руки з подивом і співчуттям. Цей вибух з боку його спокійної і завжди витриманої подруги був такий несподіваний і непояснимий! Він прислухався одночасно до її плачу і до того дивного відгуку, яким озивався цей плач у його власному серці, йому згадались давні роки. Він сидів на пагорбі з таким самим смутком, а вона плакала над ним так само, як і тепер...

Аж раптом вона визволила руку, і сліпий знов здивувався: дівчина сміялась.

— Яка я, однак, дурна! І чого це я плачу?

Вона витерла очі і потім заговорила зворушеним і добрим голосом:

— Ні, будемо справедливі: обидва вони хороші!.. І те, що він говорив зараз,— гарно. Але це ж не для всіх.

— Для всіх, хто може,— сказав сліпий.

— Які дурниці! — відповіла вона ясно, хоч в її голосі разом з усмішкою чути було ще недавні сльози.— Адже ось і Максим воював, поки міг, а тепер живе, як може. Ну, й ми...

— Не кажи: ми! Ти — зовсім інша річ...

— Ні, не інша.

— Чому?

— Тому, що... Ну та тому, що ти ж зо мною одружишся, і, значить, наше життя буде однакове.

Петро спинився вражений.

— Я?.. З тобою?.. Значить, ти за мене... заміж?

— Авжеж, авжеж, звичайно!—відповіла вона з квапливим хвилюванням — Який ти дурненький! Невже тобі ніколи не спадало це на думку? Це ж так просто! З ким же тобі й одружуватися, як не зі мною?

— Звичайно,— погодився він з якимсь дивним егоїзмом, але зараз-таки схаменувся.— Слухай, Велю,— заговорив він, узявши її за руку.— Там оце говорили: по великих містах дівчата вчаться всього, перед тобою теж міг би відкритися широкий шлях... А я...

— Що ж ти?

— А я... сліпий! — закінчив він зовсім нелогічно.

І знов йому згадалося дитинство, тихий плескіт річки, перше знайомство з Евеліною та її гіркі сльози при слові "сліпий"... Інстинктивно відчув він, що тепер знову завдає їй такої ж рани, і зупинився. Кілька секунд стояла тиша, тільки вода тихо й ласкаво дзвеніла в заставках. Евеліни зовсім не було чути, мовби вона зникла. По її обличчю справді пробігла судорога, але дівчина оволоділа собою, і, коли вона заговорила, голос її звучав безжурно й жартівливо:

— То що ж, що сліпий? — сказала вона,— адже ж коли дівчина покохає сліпого, то й виходити треба за сліпого... Це вже так завжди буває, що ж нам робити?

— Покохає...— зосереджено повторив він, і брови його зсунулись: він вслухався в нові для нього звуки знайомого слова...— Покохає? — перепитав він з ростучим хвилюванням...

— Авжеж! Ти і я, ми обоє кохаємо одне одного... Який ти дурненький! Ну, подумай сам: чи ж міг би ти залишитися тут один, без мене?..

Обличчя його враз зблідло, і незрячі очі зупинилися, великі й нерухомі.

Було тихо; тільки вода все дзюркотіла й дзвеніла, гомонячи про щось. Часом здавалося, що цей гомін слабне і от-от стихне; але зараз же він знову підвищувався і знову дзвенів без кінця й без упину. Густа черемха шепотіла темним листям; пісня біля дому замовкла, але зате над ставком соловей заспівував своєї...

— Я б умер,— сказав він глухо.

Її губи затремтіли, як у той день їх першого знайомства, і вона сказала через силу, слабим, дитячим голосом:

— І я теж... Без тебе, сама... в далекому світі...

Він стис її маленьку руку у своїй. Йому здавалося дивним, що її тихий потиск-відповідь такий несхожий на попередні: легкий рух її маленьких пальців відбивався тепер у глибині його серця. Взагалі, крім колишньої Евеліни, друга його дитинства, тепер він почував у ній ще якусь іншу, нову дівчину. Сам він здався собі могутнім і дужим, а вона уявилась плачучою і слабкою. Тоді, під впливом глибокої ніжності, він пригорнув її однією рукою, а другою став гладити її шовковисте волосся.

І йому здавалось, що все горе стихло в глибині серця і що в нього немає ніяких поривів, ні бажань, а є тільки теперішня хвилина.

Соловей, що якийсь час пробував свій голос, затьохкав і розсипався по мовчазному саду несамовитою треллю. Дівчина стрепенулась і соромливо відвела Петрову руку.

Він не противився і, пустивши її, зітхнув на повні груди. Він чув, як вона поправляє своє волосся. Його серце билося сильно, але рівно й приємно; він почував, як гаряча кров розносить по всьому тілу якусь нову зосереджену силу. Коли через хвилину вона сказала йому звичайним тоном: "Ну, тепер вернімося до гостей", він з подивом вслухався в цей милий голос, у якому звучали зовсім нові ноти.

IX

Гості й господарі зібралися в маленькій вітальні; бракувало тільки Петра та Евеліни. Максим розмовляв із своїм старим товаришем, молоді люди сиділи мовчки біля відчинених вікон; у невеличкому товаристві панував той особливий тихий настрій, що в його глибині відчувається якась не всім ясна, але всіма усвідомлювана драма. Відсутність Евеліни й Петра була якось особливо помітна. Максим серед розмови кидав короткі очікувальні погляди в напрямі дверей. Ганна Михайлівна з сумним і мовби винуватим обличчям явно силкувалася бути уважною й люб'язною господинею, і тільки один пан Попельський, значно округлілий і, як завжди, благодушний, дрімав на своєму стільці, дожидаючи вечері.

Коли на терасі, що вела з саду до вітальні, почулися кроки, всі очі повернулися туди. В темному чотирикутнику широких дверей показалась постать Евеліни, а за нею тихо піднімався сходами сліпий.

Молода дівчина відчула на собі ці зосереджені, уважні погляди, однак це її не збентежило. Вона пройшла через кімнату своєю звичайною рівною ходою, і тільки на одну мить, зустрівши короткий з-під брів погляд Максима, вона ледь-ледь усміхнулась, і очі її блиснули викликом і посмішкою. Пані Попельська вдивлялася в свого сина.

Юнак, здавалось, ішов слідом за дівчиною, не усвідомлюючи добре, куди вона веде його. Коли в дверях показалось його бліде обличчя й тонка постать, він раптом зупинився на порозі цієї освітленої кімнати. Але потім він переступив через поріг і швидко, хоч з тим самим напівнеуважним, напівзосередженим виглядом, підійшов до фортепіано.

Хоч музика була звичайним елементом в житті тихої садиби, та разом з тим це був елемент інтимний, так би

мовити, суто домашній. у ті дні, коли садиба сповнювалась гомоном і співом приїжджої молоді, Петро ні разу не підходив до фортепіано, на якому грав лише старший із синів Ставрученка, музикант з професії. Ця стриманість робила сліпого ще більш непомітним серед жвавого товариства, і мати з сердечним болем стежила за темною постаттю сина, який губився серед загального блиску й жвавості. Тепер, уперше ще, Петро сміливо і мовби навіть не зовсім свідомо підходив до свого звичайного місця... Здавалося, він забув, що тут є чужі. А втім, коли входили молоді люди, у вітальні стояла така тиша, що сліпий міг вважати кімнату порожньою...

Відкривши кришку, він злегка торкнув клавіші і пробіг по них кількома швидкими, легкими акордами. Здавалося, він про щось питався чи то в інструмента, чи то у власного настрою.

Потім, витягши на клавішах руки, він глибоко задумався, і тиша в маленькій вітальні стала ще глибшою.

Ніч дивилася в чорні отвори вікон; подекуди з саду зазирали з цікавістю зелені групи листя, освітленого світлом лампи. Гості, підготовані щойно стихлим неясним рокотом піаніно, почасти охоплені повівом дивного натхнення, що витало над блідим обличчям сліпого, сиділи в мовчазному дожиданні.

А Петро все мовчав, підвівши вгору сліпі очі, і все ніби прислухався до чогось. В його душі здіймались, як розбурхані хвилі, найрізноманітніші відчуття. Приплив невідомого жита підхоплював його, як підхоплює хвиля на морському березі човен, що довго й мирно стояв на піску... На обличчі видно було подив, запитання, і ще якесь особливе збудження проходило по ньому швидкими тінями. Сліпі очі здавалися глибокими й темними.

Одну хвилину можна було подумати, що він не знаходить у своїй душі того, до чого прислухається з такою жадібною увагою. Але потім, хоч все з тим же здивованим виглядом і все начебто не діждавшись чогось, він здригнувся, торкнув клавіші і, підхоплений новою хвилею почуття, що наринуло на нього, віддався весь плавним, дзвінким і співучим акордам...

X

Користуватися нотами сліпому взагалі трудно. Їх витискують, як і літери, рельєфом, причому тони позначають окремими знаками і ставлять в один ряд, як рядки в книжці. Щоб позначити тони, з'єднані в акорд, між ними ставлять знаки оклику. Зрозуміло, що сліпому доводиться заучувати їх напам'ять, до того ж окремо для кожної руки. Таким чином, це — дуже складна й трудна робота; однак Петрові й тут допомагала любов до окремих складових частин цієї роботи. Завчивши напам'ять по кілька акордів для кожної руки, він сідав до фортепіано, і коли із сполучення цих опуклих ієрогліфів раптом несподівано для нього самого складалися гармонійні співзвуччя, це давало йому таку насолоду і мало стільки живого інтересу, що через це суха робота ставала приємною і навіть захоплювала.

Все-таки між зображеною на папері п'єсою і виконанням її лягало тут надто багато проміжних процесів. Доки знак втілювався в мелодію, він мусив пройти через руки, закріпитися в пам'яті і потім зробити зворотну путь до кінця граючих пальців. При цьому дуже розвинена музична уява сліпого втручалася в складну роботу заучування і накладала на чужу п'єсу помітний особистий відбиток. Форми, в які встигло вилитися музичне почуття Петра, були саме ті, в яких йому вперше з'явилася мелодія, в які виливалася потім гра його матері. Це були форми народної музики, що звучали

постійно в його душі, що ними промовляла до цієї душі рідна природа.

І тепер, коли він грав якусь італійську п'єсу з тремтливим серцем і переповненою душею, в його грі з перших же акордів відбилося щось до такої міри своєрідне, що на обличчях сторонніх слухачів з'явився подив. Однак через кілька хвилин зачарування опанувало всіх неподільно, і тільки старший із синів Ставрученка, музикант з професії, довго ще вслухався в гру, намагаючись уловити знайому п'єсу й аналізуючи своєрідну манеру піаніста.

Струни дзвеніли й рокотали, сповнюючи вітальню й лунаючи по стихлому саду... Очі молоді блищали жвавістю й цікавістю. Ставрученко-батько сидів, звісивши голову, і мовчки слухав, але потім став запалюватися все більше, підштовхував Максима ліктем і шепотів:

— От цей грає, так уже грає. Що? Не правду я кажу?

В міру того, як звуки росли, старий суперечник почав згадувати щось, мабуть, свою молодість, бо очі його заяскріли, обличчя почервоніло, весь він випростався і, звівши руку, хотів навіть грюкнути кулаком по столу, та стримався й опустив кулак без ніякого звуку. Оглянувши своїх молодців бистрим поглядом, він погладив вуса і, нахилившись до Максима, прошепотів;

— Хочуть старих в архів... Брешуть!.. Свого часу і ми з тобою, братіку, теж... Та й тепер ще... Правду я кажу чи ні?

Максим, досить байдужий до музики, цим разом почував щось нове в грі свого вихованця і, оповивши себе клубами диму, слухав, хитав головою й переводив очі з Петра на

Евеліну. Ще раз якийсь порив безпосередньої життєвої сили вдирався в його систему зовсім не так, як він думав... Ганна Михайлівна теж кидала на дівчину запитливі погляди, питаючи себе: що це — щастя чи горе звучить у грі її сина... Евеліна сиділа в тіні від абажура, і тільки її очі, великі й потемнілі, вирізнялися в сутінку. Вона одна розуміла ці звуки по-своєму: їй вчувалося в них дзюрчання води в старих заставках і шепіт черемхи в потемнілій алеї.

XI

Мотив давно вже змінився. Облишивши італійську п'єсу, Петро віддався своїй уяві. Тут було все, що тіснилося в його спогаді, коли він, хвилину перед тим, мовчки й похиливши голову, прислухався до вражень з пережитого минулого. Тут були голоси природи, шум вітру, шепіт лісу, плескіт річки і неясний гомін, що стихає десь у безвісній далині. Все це спліталося й двеніло на тлі того особливого глибокого, що розширює серце, відчуття, яке викликається в душі таємничим гомоном природи і якому так трудно підшукати справжнє визначення... Туга?.. Але чого ж вона така приємна?.. Радість?.. Але навіщо ж вона так глибоко, так безмежно сумна?

Часом звуки підсилювались, зростали, міцніли. Обличчя музиканта робилося дивно суворим. Він ніби сам дивувався новій і для нього силі цих несподіваних мелодій і ждав ще чогось... Здавалося, ось-ось кількома ударами все це зіллється в стройний потік могутньої й прекрасної гармонії, і в такі хвилини слухачі завмирали від дожидання. Але, не встигши піднятися, мелодія раптом падала з якимсь жалібним ремством, наче хвиля, що розсипалась на піну й бризки, і ще довго звучали, завмираючи, ноти гіркого нерозуміння й запитання.

Сліпий замовкав на хвилину, і знов у вітальні стояла тиша, яку порушував тільки шепіт листя в саду. Зачарування, що опановувало слухачів і заносило їх геть далеко за ці скромні стіни, розвіювалось, і маленька кімната зсувалась навколо них, і ніч дивилася до них у темні вікна, поки, зібравши сили, музикант ударяв знову по клавішах.

І знову звуки міцніли й шукали чогось, здіймаючись у своїй повноті вище, дужче. В невиразний передзвін і гомін акордів вплiталися мелодії народної пісні, що звучала то коханням і смутком, то спогадом про минулі страждання й славу, то молодою відвагою розгулу й надії. Це сліпий пробував вилити своє почуття в готові й добре знайомі форми.

Але й пісня замовкала, тремтячи в тиші маленької вітальні тією ж жалібною нотою нерозв'язаного запитання.

XII

Коли останні ноти забриніли невиразним невдоволенням і скаргою, Ганна Михайлівна, глянувши в обличчя сина, побачила на ньому вираз, який здався їй знайомим; в її пам'яті постав сонячний день давньої весни, коли її дитина лежала на березі річки, приголомшена надто яскравим враженням від збудливої весняної природи.

Та цей вираз помітила тільки вона. у вітальні знявся гучний гомін. Ставрученко-батько щось голосно кричав Максимові, молоді люди, ще схвильовані й збуджені, тисли руки музикантові, пророкували йому широку славу артиста.

— Так, це правда! — підтвердив старший брат.— Вам пощастило навдивовижу засвоїти самий характер народної

мелодії. Ви зжилися з нею й оволоділи нею досконало. Але, скажіть, будь ласка, яку це п'єсу грали ви спочатку?

Петро назвав італійську п'єсу.

— Я так і думав,— відповів юнак.— Мені вона трохи знайома... у вас на диво своєрідна манера... Багато хто грає краще за вас, але так, як ви, її не виконував ще ніхто. Це... начебто переклад з італійської музичної мови на малоруську. Вам потрібна серйозна школа, і тоді...

Сліпий слухав уважно. Вперше ще він став центром жвавих розмов, і в його душі зароджувалась горда свідомість своєї сили. Невже ці звуки, що завдали йому цим разом стільки незадоволеності й страждання, як ще ніколи в житті, можуть справляти на інших такий вплив? Значить, він може теж що-небудь зробити в житті. Він сидів на своєму стільці, з рукою, ще витягнутою на клавіатурі, і під гомін розмов раптом відчув на цій руці чийсь гарячий дотик. Це Евеліна підійшла до нього і, непомітно стискаючи його пальці, прошепотіла з радісним збудженням:

— Ти чув? У тебе теж буде своя робота. Якби ти бачив, якби ти знав, що ти можеш зробити з усіма нами...

Сліпий здригнувся й випростався.

Ніхто не помітив цієї короткої сцени, крім матері. Її обличчя спалахнуло, мовби це їй було дано перший поцілунок молодого кохання.

Сліпий усе сидів на тому самому місці. Він боровся з враженнями нового щастя, що наринули на нього, а може,

відчував також наближення грози, яка вставала вже безформною й важкою хмарою звідкись із глибини мозку.

Розділ шостий

I

Другого дня Петро прокинувся рано. В кімнаті було тихо, в домі теж не починався ще рух дня. у вікно, що залишалося відчиненим на ніч, вливався з саду холодок раннього ранку. Незважаючи на свою сліпоту, Петро чудово відчував природу. Він знав, що ще рано, що його вікно відчинене — шелест віття був чутний виразно й близько, нічим не віддалений і не прикритий. Сьогодні Петро почував усе це особливо ясно: він знав навіть, що в кімнату дивиться сонце і що коли він простягне руку у вікно, то з кущів посиплеться роса. Крім того, він почував іще, що вся його істота переповнена якимсь новим, незвіданим відчуттям.

Кілька хвилин він лежав у постелі, прислухаючись до тихого щебетання якоїсь пташки в садку і до дивного почуття, що наростало в його серці.

"Що це було зо мною?" — подумав він, і ту ж мить в його пам'яті прозвучали слова, які вона сказала вчора,

смерком, біля старого млина: "Невже ти ніколи не думав про це?.. Який ти дурненький!.."

Так, він ніколи про це не думав. її близькість давала йому насолоду, але до вчорашнього дня він не усвідомлював цього, як ми не відчуваємо повітря, яким дихаємо. Ці прості слова упали вчора в його душу, як падає з висоти камінь на дзеркальну поверхню води: ще хвилину тому вона була рівна й

спокійно відбивала світло сонця та синє небо... один удар — і вона сколихнулась до самого дна.

Тепер він прокинувся з оновленою душею, і вона, його давня подруга, з'являлась перед ним у новому світлі. Згадуючи все, що сталося вчора, до найменших дрібниць, він з подивом прислухався до тону її "нового" голосу, який відтворила в його пам'яті уява. "Покохала..." "Який ти дурненький!.."

Він хутко схопився, одягся і по росяних доріжках саду побіг до старого млина. Вода дзюрчала, як учора, і так само шепотілися кущі черемхи, тільки вчора було темно, а тепер стояв яскравий сонячний ранок. І ніколи ще він не "почував" світла так ясно. Здавалося, разом з запашною вогкістю, з відчуттям ранкової прохолоди в нього пройшло це проміння веселого дня, що, сміючись, лоскотало його нерви.

II

В усій садибі стало якось світліше й радісніше. Ганна Михайлівна наче помолоділа сама, Максим частіше жартував, хоча все ж інколи із хмар диму, мов гуркіт грози, яка проходить десь стороною, чути було його бурчання. Він говорив про те, що багато хто, мабуть, вважає життя чимсь на зразок поганого романа, який кінчається весіллям, і що є на світі чимало такого, про що деяким людям не вадило б подумати. Пан Попельський, який став дуже інтересним круглим чоловіком, з рівно й гарно сивіючим волоссям та рум'яним обличчям, завжди в таких випадках погоджувався з Максимом, мабуть, беручи ці слова на свою адресу, і зараз же рушав по господарству, яке в нього, зрештою, йшло чудово. Молоді люди посміхались і складали якісь плани. Петрові належало докінчувати серйозно свою музичну освіту.

Одного разу восени, коли жнива вже скінчились і над полями, виблискуючи золотими нитками проти сонця, ліниво й томно носилося "бабине літо", Попельські всією сім'єю вирушили до Ставрученків. Маєток Ставрукове лежав верст за сімдесят від Попельських, але місцевість на цій віддалі дуже мінялася: останні відроги Карпат, які ще видно на Волині та в Побужжі, зникли, і місцевість переходила в степову Україну. На цих рівнинах, перетятих подекуди ярами, лежали, утопаючи в садах та левадах, села, і де-не-де по обрію, давно заорані й охоплені жовтими стернями, вимальовувались високі могили.

Такі далекі подорожі були взагалі не в звичаї сім'ї. За межами знайомого села та ближчих ланів, які він вивчив досконало, Петро губився, більше почував свою сліпоту і ставав дразливим і неспокійним. Тепер, правда, він охоче прийняв запрошення. Після пам'ятного вечора, коли він усвідомив одразу своє почуття й силу таланту, що прокидалася в ньому, він якось сміливіше ставився до темної й невиразної далини, якою охоплював його зовнішній світ. Вона починала вабити його, все розширюючись в його уяві.

Кілька днів промайнули дуже живо. Петро почував себе тепер далеко вільніше серед молодого товариства. Він з жадібною увагою слухав умілу гру старшого Ставрученка та розповіді про консерваторію, про столичні концерти. Його обличчя спалахувало щоразу, коли молодий господар переходив до захоплених похвал його власному, необробленому, але сильному музичному почуттю. Тепер він уже не ховався по далеких кутках, а, як рівний, хоч і трохи стримано, втручався в загальні розмови. Недавня ще холодна стриманість і ніби настороженість Евеліни теж зникла. Вона поводилася весело й невимушено, захоплюючи всіх небувалими раніше вибухами несподіваної і яскравої веселості.

Верст за десять від маєтку стояв старий N-ський монастир, дуже відомий в тому краї. Колись він відігравав значну роль в місцевій історії; не раз його облягали, як сарана, ватаги татар, які посилали через мури тисячі своїх стріл, часом барвисті загони поляків одчайдушно лізли на мури, або, навпаки, козаки бурхливо кидалися на приступ, щоб відбити твердиню в королівських жовнірів, що заволоділи нею... Тепер старі башти пообсипались, мури подекуди замінилися простим частоколом, який захищав лише монастирські городи від нашестя заповзятливої мужицької худоби, а в глибині широких ровів росло просо.

Одного разу, в ясний день ласкавої й пізньої осені, господарі й гості вирушили в цей монастир. Максим та жінки їхали в широкій старовинній колясці, що гойдалася, наче великий човен, на своїх високих ресорах. Молоді люди і Петро між ними рушили верхи.

Сліпий їздив добре й вільно, звикши прислухатися до тупоту інших коней та до шарудіння коліс екіпажа, що їхав попереду. Дивлячись на його вільну, сміливу посадку, трудно було б угадати, що цей вершник не бачить дороги і лише звик так сміливо здаватися на інстинкт коня. Ганна Михайлівна спочатку з острахом оглядалась, боячись чужого коня й незнайомих доріг. Максим позирав скоса з гордістю ментора і з насмішкою мужчини над бабськими страхами.

— Знаєте...— сказав, під'їжджаючи до коляски, студент.— Мені ось зараз згадалась дуже інтересна могила, історію якої ми узнали, риючись у монастирському архіві. Коли хочете, ми звернемо туди. Це недалеко, край села.

— Чого ж це вам приходять у нашому товаристві такі сумні згадки? — весело засміялась Евеліна.

— На це запитання відповім потім! Звертай до Колодні, до Остапової левади; тут біля перелазу станеш! — гукнув він кучерові і, повернувши коня, помчав до своїх товаришів, що відстали.

Через хвилину, коли ридван, шарудячи колесами в м'якому поросі й колихаючись, їхав вузьким путівцем, молоді люди промчали повз нього і позлазили з коней спереду, прив'язавши їх біля тину. Двоє з них пішли назустріч, щоб допомогти дамам, а Петро стояв, спершись на луку сідла, і, як звичайно схиливши голову, прислухався, намагаючись по змозі визначити своє положення в незнайомому місці.

Для нього цей ясний осінній день був темною ніччю, тільки оживленою яскравими звуками дня. Він чув на дорозі все ближче шарудіння коляски і веселі жарти молоді, що зустрічала її. Біля нього коні, брязкаючи стальними наборами вуздечок, тяглися головами за тин, до високого городнього бур'яну... Десь недалеко, мабуть над грядками, чути було тиху пісню, що ліниво й задумливо віяла за легким вітром. Шелестіло листя саду, десь скрипів чорногуз, чулося лопотіння крил і крик півня, що начебто несподівано про щось згадав, легкий виск журавля над колодязем,— у всьому цьому виявлялася близькість сільського робочого дня.

І справді, вони зупинилися біля тину крайнього саду... З більш далеких звуків панівним був розмірений монастирський дзвін, високий і тонкий. Чи з звуку цього дзвона, чи з того, як линув вітер, чи ще з якихось, може і йому самому невідомих, ознак, Петро почував, що десь у тій стороні, за монастирем, місцевість раптом уривається, може над берегом річки, за якою далеко розкинулась рівнина з невиразними, трудно вловимими звуками тихого життя. Звуки ці долітали до нього уривчасто й слабко, даючи йому слухове відчуття далини, в якій мигтить

щось затягнуте, неясне, як для нас мигтять обриси далини у вечірньому тумані...

Вітер ворушив пасмо волосся, що звисло з-під його капелюха, і линув повз його вухо, як протяжний дзвін еолової арфи. Якісь невиразні спогади снувалися в його пам'яті; хвилини з далекого дитинства, що їх уява вихоплювала з забуття минулого, оживали повівами, дотиками й звуками... Йому здавалося, що цей вітер, змішаний з далеким дзвоном та уривками пісні, каже йому якусь сумну стару казку про минуле цієї землі, або про його власне минуле, або про його майбутнє, невиразне й темне.

Через хвилину під'їхала коляска, всі вийшли і, переступивши через перелаз у тину, пішли в леваду. Тут, у кутку, заросла травою й бур'яном, лежала широка, майже вросла в землю, кам'яна плита. Зелене листя реп'яха з полум'яно-рожевими головками квітів, широкий лопух, високий кукіль на тонких стеблах вибивалися з трави і тихо гойдались од вітру, і Петрові чути було їх неясний шепіт над зарослою могилою.

— Ми тільки недавно довідались про існування цього пам'ятника,— сказав молодий Ставрученко,— а тимчасом знаєте, хто лежить під ним? — Славетний колись "лицар", старий ватажок Гнат Карий...

— Так ось ти де заспокоївся, старий розбійнику? — сказав Максим задумано.— Як він потрапив сюди, в Колодню?

— В 17... році козаки з татарами облягали цей монастир, який захопило польське військо... Ви знаєте, татари були завжди небезпечними союзниками... Мабуть, обложеним пощастило якось підкупити мірзу, і вночі татари кинулись на

козаків одночасно з поляками. Тут, біля Колодні, відбулася в темряві люта січа. Здається, що татар було розбито і монастир все-таки взято, але козаки втратили в нічному бою свого отамана.

— В цій історії,— казав далі юнак задумано,— є ще друга особа, хоч ми марно шукали тут другої плити. Судячи з старого запису, який ми знайшли в монастирі, поруч з Карим похований був молодий бандурист... сліпий, що супроводив отамана в походах...

— Сліпий? в походах? — злякано промовила Ганна Михайлівна, якій зараз же уявився її хлопчик у страшній нічній січі.

— Так, сліпий. Видимо, це був славетний на Запорожжі співець... так принаймні говорить про нього запис, що розповідає своєрідною польсько-малорусько-церковною мовою всю цю історію. Дозвольте, я, здається, пам'ятаю її напам'ять: "А з ним славетний поета козацький Юрко, нігди не оставлявший Карого і од щирого серця оним любимий. Котрого убивши сила поганьськая і того Юрка посікла нечесно, обичаєм своєї поганьської віри не маючи зваги на каліцтво і великий талент до складу пісенного і до гри струнної, од якої даже і волци на степу розм'ягчиться могли б, но поганьці не пошановали в ночном нападі. І ту положені рядом півець і рицар, коїм по чесним конці незаводная і вічная слава вовіки амінь..."

— Плита досить широка,— сказав хтось.— Може, вони лежать тут обидва...

— Так, справді, але написи з'їдені мохом... Дивіться, ось угорі булава й бунчук. А далі все зелене від лишаїв.

— Стривайте,— сказав Петро, який слухав усе оповідання надзвичайно схвильований.

Він підійшов до плити, нагнувся над нею, і його тонкі пальці вп'ялися в зелений шар лишайників на поверхні плити. Крізь нього він промацував тверді виступи каменя.

Так він сидів з хвилину, із зведеним обличчям і зсунутими бровами. Потім він почав читати:

— "... Ігнатій прозванієм Карій... року божого... пострілен із сайдака стрілою татарською..."

— Це й ми могли ще розібрати,— сказав студент.

Пальці сліпого, нервово напружені й зігнуті в суглобах, спускалися все нижче.

— "Которого убивши..."

— "Сила поганьськая..." — жваво підхопив студент,— ці слова стояли в описі смерті" Юрка... значить, правда: і він тут-таки, під одною плитою...

— Так,— "сила поганьськая",— прочитав Петро,— далі все зникло... Стривайте, ось іще: "порубан шаблями татарськими"... здається, ще якесь слово... але ні, більше нічого не збереглося.

Справді, далі всяка пам'ять про бандуриста губилася в широкій виразці півторасталітньої плити...

Кілька секунд стояла глибока мовчанка, порушувана тільки шелестом листя. її урвало протяжне побожне зітхання. Це Остап, хазяїн левади і власник, правом давності, останнього житла старого отамана, підійшов до панів і зачудовано дивився, як юнак з нерухомими очима, зведеними вгору, розбирав помацки слова, сховані від зрячих сотнями років, дощами й негодами.

— Сила господняя,— сказав він, дивлячись на Петра з побожністю.— Сила божая одкриває сліпенькому, чого зрячії не бачать очима.

— Чи розумієте тепер, панночко, чому мені згадався цей Юрко-бандурист? — спитав студент, коли стара коляска знову тихо посувалася курною дорогою, прямуючи до монастиря.— Ми з братом дивувались, як міг сліпий супроводити Карого з його летючими загонами. Припустімо, що в той час він був уже не кошовий, а звичайний ватажок. Відомо, проте, що він завжди отаманував над загоном кінних козаків-охотників, а не над простими гайдамаками. Звичайно бандуристи були старці, що ходили від села до села з торбою й піснею... Тільки сьогодні, коли я глянув на вашого Петра, в моїй уяві якось зразу стала постать сліпого Юрка, з бандурою, замість рушниці, за спиною і верхи на коні...

— І, може, він брав участь у боях... В походах у всякому разі і в небезпеках теж...— говорив далі юнак задумано.— Які бували часи на нашій Україні!

— Як це жахливо,— зітхнула Ганна Михайлівна.

— Як це було гарно,— заперечив юнак.

— Тепер нічого такого не буває,— різко сказав Петро, під'їхавши теж до екіпажа. Піднявши брови й насторожившись на тупіт сусідніх коней, він примусив свого коня йти поруч з коляскою... Його обличчя було блідіше, ніж звичайно, виявляючи глибоке внутрішнє хвилювання...— Тепер усе це зникло,— повторив він.

— Що мусило зникнути — зникло,— сказав Максим якось холодно.— Вони жили по-своєму, ви шукайте свого...

— Вам добре говорити,— відповів студент,— ви взяли своє у життя...

— Ну, й життя взяло в мене моє, — посміхнувся старий гарібальдієць, дивлячись на свої милиці.

Потім, помовчавши, він додав:

— Зітхав і я колись за січчю, за її бурхливою поезією й волею... Був навіть у Садика в Туреччині9.

— І що ж? — спитали молоді люди жваво.

— Вилікувався, як побачив ваше "вільне козацтво" на службі в турецького деспотизму... Історичний маскарад і шахрайство!.. Я зрозумів, що історія викинула вже все це дрантя на задвірки і що головне не в цих гарних формах, а в меті... Отоді я й вирушив в Італію. Навіть не знаючи мови цих людей, я був готовий умерти за їх прагнення.

Максим говорив серйозно і з якоюсь щирою важністю. В бурхливих суперечках, що бували в батька Ставрученка з синами, він звичайно не брав участі і тільки посміювався, благодушно усміхаючись на апеляції до нього молоді, яка

вважала його за свого спільника. Тепер, сам зачеплений відгомоном цієї зворушливої драми, що так несподівано ожила для всіх над старим, поросли мохом каменем, він почував, крім того, що цей епізод з минулого дивним чином торкнувся в особі Петра близького їм усім теперішнього.

На цей раз молоді люди не заперечували — може, під впливом живого відчуття, пережитого за кілька хвилин в Остаповій леваді,— могильна плита так ясно говорила про смерть минулого,— а може, під впливом імпонуючої щирості старого ветерана...

— Що ж лишається нам? — спитав студент, помовчавши хвилину.

— Та ж сама вічна боротьба.

— Де? В яких формах?

— Шукайте,— відповів Максим коротко.

Раз покинувши свій звичайний, трохи глузливий тон, Максим, очевидно, хотів говорити серйозно. А для серйозної розмови на цю тему тепер уже не залишалося часу... Коляска під'їхала до брами монастиря, і студент, нахилившись, придержав за повід Петрового коня; на обличчі в Петра, як у розгорнутій книзі, видно було глибоке хвилювання.

III

У монастирі звичайно оглядали старовинну церкву та вилазили на дзвіницю, звідки відкривався далекий краєвид. В ясну погоду намагалися побачити білі цятки губернського міста та закрути Дніпра на обрії.

Сонце вже схилялось, коли маленьке товариство підійшло до замкнених дверей дзвіниці, покинувши Максима на ганку однієї з чернечих келій. Молодий, тонкий послушник, у рясі й гостроверхій шапці, стояв під склепінням, держачись однією рукою за замок замкнених дверей... Недалеко, наче розполохана зграя птахів, стояла купка дітей; було видно, що між молодим послушником і цією зграйкою жвавих хлопчаків відбувалася недавно якась сутичка. З його трохи войовничої пози та з того, як він держався за замок, можна було здогадатися, що діти хотіли пробратися на дзвіницю слідом за панами, а послушник відганяв їх. Його обличчя було сердите й бліде, тільки на щоках плямами виступав рум'янець.

Очі молодого послушника були якісь дивно нерухомі... Ганна Михайлівна перша помітила вираз цього обличчя й очей і нервово схопила за руку Евеліну.

— Сліпий,— прошепотіла дівчина трохи злякано.

— Тихше,— відповіла мати,— і ще... Ти помічаєш?

— Так...

Важко було не помітити в обличчі послушника дивної схожості з Петром. Та сама нервова блідість, ті самі чисті, але нерухомі зіниці, той самий неспокійний рух брів, що насторожувалися при кожному новому звуку та бігали над очима, наче щупальця в зляканої комахи... Його риси були грубіші, вся постать незграбніша,— але тим виразніше виступала схожість. Коли він глухо закашлявся, схопившись руками за запалі груди,— Ганна Михайлівна дивилася на нього широко розкритими очима, наче перед нею раптом з'явився привид...

Переставши кашляти, він одімкнув двері і, спинившись на порозі, спитав трохи надтріснутим голосом:

— Хлопців нема? Киш, кляті! — метнувся він в їхній бік усім тілом і потім, пропускаючи вперед молодих людей, сказав голосом, що в ньому чути було якусь вкрадливість і жадність:

— Дзвонареві пожертвуєте скільки-небудь? Ідіть помалу,— темно...

Все товариство стало підніматися сходами. Ганна Михайлівна, яка раніше вагалася перед незручним і крутим сходом нагору, тепер з якоюсь покірливістю пішла за іншими.

Сліпий дзвонар замкнув двері... Світло зникло, і тільки через деякий час Ганна Михайлівна, що боязко стояла внизу, поки молодь, штовхаючись, піднімалася по закрутах сходів,— могла розглядіти тьмяну струминку присмеркового світла, що лилася з якогось скісного просвіту в товстому мурі. Проти цього променя ледве світилося кілька запорошених, неправильної форми каменів.

— Дядьку, дядечку, пустіть,— залунали з-за дверей тонкі дитячі голоси.— Пустіть, дядечку, хороший!

Дзвонар сердито кинувся до дверей і несамовито загрюкав кулаками по залізній обшивці.

— Геть, геть, кляті... Щоб вас грім побив! — кричав він, хриплячи і якось захлинаючись від злості...

— Сліпий чорт,— відповіло раптом кілька дзвінких голосів, і за дверима почувся прудкий тупіт десятка босих ніг...

Дзвонар прислухався й перевів дух.

— Погибелі на вас нема... на клятих... бодай би вас усіх передушила хвороба... Ой, господи! Господи ти боже мій! Вєкую мя оставил єси...— сказав він раптом зовсім іншим голосом, у якому чути було розпач стражденної й глибоко змученої людини.

— Хто тут?.. Чого зостався? — різко спитав він, наткнувшись на Ганну Михайлівну, що застигла біля перших східців.

— Ідіть, ідіть. Нічого,— додав він лагідніше.— Стривайте, держіться за мене... Пожертвування з вашого боку дзвонареві буде? — знову спитав він тим самим неприємно вкрадливим тоном.

Ганна Михайлівна вийняла з гаманця і в темряві подала йому бумажку. Сліпий швидко вихопив її з простягнутої до нього руки, і під тьмяним променем, до якого вони вже встигли піднятися, вона бачила, як він приклав папірець до щоки і почав водити по ньому пальцем. Химерно освітлене й бліде обличчя, таке схоже на обличчя її сина, перекривилося раптом виразом наївної й жадібної радості.

— От за це спасибі, от спасибі. Столбівка10 справжня... Я думав — ви на глум... посміятися з сліпенького... Інші, буває, сміються...

Все обличчя сердешної жінки було залите слізьми. Вона хутко витерла їх і пішла вгору, де, наче падіння води за стіною, чути було лункі кроки й змішані голоси компанії, що випередила її.

На одному з поворотів молоді люди зупинились. Вони зійшли вже досить високо, і в вузьке вікно, разом з свіжішим повітрям, прохопилася більш чиста, хоч і розсіяна струминка світла. Під нею, на стіні, досить гладенькій у цьому місці, роїлись якісь написи. Це були здебільшого імена відвідувачів.

Обмінюючись веселими зауваженнями, молоді люди знаходили прізвища своїх знайомих.

— А ось і сентенція,— сказав студент і прочитав з деяким зусиллям: "Мнозі суть начинающії, кончающії же вмалі..." — Очевидно, говориться про оцей підйом,— додав він жартівливо.

— Розумій, як хочеш,— грубо відповів дзвонар, повертаючись до нього вухом, і його брови заходили швидко й тривожно.— Тут ще вірш є, трохи нижче. От би тобі прочитати...

— Де вірш? Нема ніякого вірша.

— Ти от знаєш, що нема, а я тобі кажу, що є. Від вас, зрячих, теж сокрито багато чого...

Він зійшов на два східці вниз і, понишпоривши рукою в темряві, де вже губилися останні слабкі відблиски денного променя, сказав:

— Ось тут. Хороший вірш, та без ліхтаря не прочитаєте...

Петро зійшов до нього і, провівши рукою по стіні, легко розшукав суворий афоризм, врізаний у стіну якоюсь, може понад століття вже тому померлою, людиною:

Пам'ятай смертний час, Пам'ятай трубний глас,

Пам'ятай з життям розлуку, Пам'ятай і вічну муку...

— Теж сентенція,— спробував пожартувати студент Ставрученко, але жарт якось не вийшов.

— Не подобається,— єхидно сказав дзвонар.— Звісно, ти ще чоловік молодий, а теж... хто знає. Смертний час приходить, яко тать в нощі...— Хороший вірш,— додав він знов, якось по-іншому...— "Пам'ятай смертний час, пам'ятай трубний глас..." Еге, що то воно там буде,— закінчив він знову досить злобно.

Ще кілька східців, і вони всі вийшли на першу площадку дзвіниці. Тут було вже досить високо, але отвір у стіні вів ще більш незручним проходом вище. З останньої площадки краєвид відкрився широкий і чарівний. Сонце схилилося на захід до обрію, по низині лягла довга тінь, на сході лежала важка хмара, далина губилась у вечірньому мареві, і тільки де-не-де скісні промені вихоплювали з синіх тіней то білу стіну мазаної хатки, то спалахнуле рубіном віконце, то живу іскорку на хресті далекої дзвіниці.

Усі принишкли. Високий вітер, чистий і вільний від випарів землі, линув у просвіти, ворушачи мотуззя, і, заходячи в самі дзвони, викликав іноді протяжний від— голос. Вони тихо гули глибоким металевим гудінням, за яким вухо ловило щось іще, наче далеку нерозбірну музику чи глибокі зітхання міді. Від усієї картини, що стелилася внизу, віяло тихим спокоєм і глибоким миром.

Але тиша, що запала серед невеличкого товариства, мала ще й іншу причину. З якогось спільного пориву, що випливав, певно, з відчуття висоти й своєї безпорадності, обидва сліпі підійшли до кутів просвітів і поставали, спершись на них обома

руками, повернувши обличчя назустріч тихому вечірньому вітру.

Тепер ні від кого вже не потаїлася дивна схожість. Дзвонар був трохи старший; широка ряса висіла складками на худому тілі, риси обличчя були грубіші й різкіші. При уважному погляді на них проступали й відміни: дзвонар був блондин, ніс у нього був трохи горбатий, губи тонші, ніж у Петра. Над губами пробивалися вуса, і кучерява борідка облямовувала підборіддя. Але в жестах, в нервових складках губ, у постійному русі брів була та дивна, мовби родинна схожість, через яку багато горбанів теж нагадують один одного обличчям, як брати.

Петрове обличчя було трохи спокійніше. В ньому видно було звичний смуток, який у дзвонаря підсилювався гострою жовчністю і часом озлобленням. А втім, тепер і він, як видно, заспокоювався. Рівний повів вітру ніби розгладжував на його обличчі всі зморшки, розливаючи по ньому тихий спокій, що лежав на всій схованій від незрячих очей картині... Брови ворушилися все тихше.

Аж ось вони знову здригнулись одночасно в обох, наче обидва зачули внизу якийсь звук з долини, якого не чув ніхто інший.

— Дзвонять,— сказав Петро.

— Це у Єгорія, за п'ятнадцять верст,— пояснив дзвонар.— У них завжди на півгодини раніше від нашої вечерня... А ти чуєш? Я теж чую,— інші не чують...

— Добре тут,— говорив він далі мрійно.— Особливо у свято. Чули ви, як я дзвоню?

В запитанні звучала наївна пиха.

— Приїздіть послухати. Отець Памфілій... Ви не знаєте отця Памфілія? Він для мене нарочито ці два підголоски виписав.

Він відійшов від стіни і любовно погладив рукою два невеликі дзвони, що не встигли ще потемніти, як інші.

— Славні підголоски... Так тобі й співають, так і співають... Особливо під Великдень.

Він взяв у руку мотузи і швидкими рухами пальців примусив затремтіти обидва дзвони мелодійним дробом; дотики язиків були такі легкі і разом такі чіткі, що передзвін чути було всім, але звук напевне не йшов далі від площадки дзвіниці.

— А тут тобі ось цей — бо-ом, бо-ом, бо-ом!..

Тепер його обличчя освітилося дитячою радістю, в якій, однак, було щось жалісне й хворе.

— Дзвони от виписав,—сказав він, зітхаючи,— а кожуха нового не пошиє. Скупий! Простудивсь я на дзвіниці... Восени найгірше... Холодно.

Він зупинився і, прислухавшись, сказав:

— Кривий вас кличе знизу. Ідіть, пора вам.

— Ходім,— перша підвелась Евеліна, що до того часу нерухомо дивилася на дзвонаря, наче заворожена.

Молоді люди рушили до виходу, дзвонар лишився нагорі. Петро, що був ступив слідом за матір'ю, круто зупинився.

— Ідіть,— сказав він їй владно.— Я зараз.

Кроки стихли, тільки Евеліна, пропустивши вперед Ганну Михайлівну, залишилася, притулившись до стіни й затамувавши подих.

Сліпі вважали себе на вишці на самоті. Кілька секунд вони стояли зніяковілі й нерухомі, до чогось прислухаючись.

— Хто тут? — спитав потім дзвонар.

— Я...

— Ти теж сліпий?

— Сліпий. А ти давно осліп? — спитав Петро.

— Родився таким,— відповів дзвонар.— От другий є в нас, Роман, — той семи літ осліп... А ти ніч від дня одрізнити можеш?

— Можу.

— І я можу. Почуваю — світає. Роман не може, а йому все-таки легше.

— Чому легше? — живо спитав Петро.

— Чому? Не знаєш чому? Він світ бачив, свою матку пам'ятає. Зрозумів ти: засне вночі, вона до нього у сні й

приходить... Тільки вона стара тепер, а сниться йому все молода... А тобі сниться?

— Ні,— глухо відповів Петро.

— То ж бо ні. Це діло буває, коли хто осліп. А хто вже так родився!..

Петро стояв похмурий і потемнілий, наче на обличчя йому насунулась хмара. Брови дзвонаря теж раптом звелися високо над очима, в яких видно було такий знайомий Евеліні вираз сліпого страждання...

— І то согрішаєш не раз... Господи, создателю, божа матір, пречиста!.. Дайте ви мені хоч у сні один раз світ— радість побачити...

Обличчя його пересмикнулося судорогою, і він сказав з попереднім жовчним виразом:

— Так ні, не дають... Присниться щось, замріє, а встанеш — не пам'ятаєш...

Він раптом спинився й прислухався. Обличчя його зблідло, і якийсь судорожний вираз скривив усі риси.

— Чортенят впустили,— сказав він із злістю в голосі.

Справді, знизу, з вузького проходу, наче шум поводі, линули кроки й вигуки дітей. На одну мить усе стихло, мабуть, юрба вибігла на середню площадку, і галас виливався надвір. Але потім темний прохід загув, як труба, і повз Евеліну, випереджаючи один одного, промчала весела юрба дітей. Біля верхнього східця вони зупинились на мить, але потім один по

одному почали шмигати повз сліпого дзвонаря, який із викривленим від злоби обличчям тикав навмання стиснутими кулаками, намагаючись влучити в кого-небудь з тих, що бігли.

У проході виринула раптом з темряви нова особа. Це був, очевидно, Роман. Обличчя його було широке, подзьобане віспою і надзвичайно добродушне. Заплющені повіки ховали ямки очей, на губах грала добродушна усмішка. Пройшовши повз дівчину, що притислася до стіни, він зійшов на площадку. Розмахнута рука його товариша влучила йому збоку в шию.

— Брате! — гукнув він приємним, грудним голосом.— Єгорію,— знову воюєш?

Вони стикнулися й обмацали один одного.

— Нащо бісенят впустив? — спитав Єгорій по-малоруськи, все ще із злістю в голосі.

— Нехай собі,— благодушно відповів Роман...— Пташки божії. Ось як ти їх налякав. Де ви тут, бісенята...

Діти сиділи по кутках біля грат, причаївшись, і їх очі блискали лукавством, а почасти страхом.

Евеліна, нечутно ступаючи в темряві, зійшла вже до половини першого проходу, коли за нею почулись упевнені кроки обох сліпих, а зверху долетів радісний вереск і крики хлопців, що кинулися цілою зграєю на Романа, який залишився з ними.

Компанія тихо виїжджала з монастирської брами, коли з дзвіниці пролунав перший удар. Це Роман задзвонив до вечерні.

Сонце сіло, коляска котилася потемнілими полями, і її проводили рівні меланхолійні удари, завмираючи в синьому присмерку вечора.

Усі мовчали всю дорогу до самого дому. Увечері довго не було видно Петра. Він сидів десь у темному кутку саду, не відгукуючись, коли його кликала навіть Евеліна, і прийшов помацки в кімнату, коли всі полягали...

IV

Попельські прожили ще кілька днів у Ставрученків. До Петра часом вертався його недавній настрій; він бував жвавим і по-своєму веселим, пробував грати на нових для нього інструментах, колекція яких у старшого з синів Ставрученка була досить велика і які дуже цікавили Петра,— кожен із своїм особливим голосом, здатним віддавати особливі відтінки почуття. Та все ж в ньому помітна була якась похмурість, і хвилини звичайного душевного стану здавалися спалахами на загальному фоні, що все більше темнів.

Наче з безмовної згоди, ніхто не вертався до епізоду в монастирі, і вся ця подорож ніби випала у всіх з пам'яті й забулась. Однак було помітно, що вона запала глибоко в серце сліпого. Кожного разу, зоставшись на самоті, або в хвилини загального мовчання, коли його не розважали розмови людей навколо, Петро глибоко задумувався, і на обличчі його лягав вираз якоїсь гіркоти. Це був знайомий усім вираз, але тепер він здавався більш різким і... дуже нагадував сліпого дзвонаря.

За фортепіано, в хвилини найбільшої безпосередності, в його гру часто вплітався тепер дрібний передзвін і протяжні зітхання міді на високій дзвініці... І те, про що ніхто не зважувався заговорити, ясно вставало у всіх в уяві: похмурі

переходи, тонка постать дзвонаря з сухотним рум'янцем, його злі окрики й жовчне нарікання на долю... А потім—обидва сліпці в однакових позах на вишці, з однаковим виразом облич, з однаковим рухом чуйних брів... Те, що близькі досі вважали персональною особливістю Петра, тепер було загальною печаттю темної стихії, яка поширювала свою таємничу владу однаково на всі свої жертви.

— Слухай, Ганю,— спитав Максим у сестри, коли вернулися додому.— Чи не знаєш ти, що сталося під час нашої подорожі? Я бачу, що хлопчик змінився саме з того дня.

— Ах, це все через зустріч із сліпим,— відповіла Ганна Михайлівна, зітхаючи.

Вона недавно ще відіслала в хмонастир два теплі баранячі кожухи й гроші з листом до отця Памфілія, прохаючи його полегшити скільки можна долю обох сліпців. у неї взагалі було добре серце, але спочатку вона забула про Романа, і тільки Евеліна нагадала їй, що слід було подбати про обох. "Ах, так, так, звичайно",— відповіла Ганна Михайлівна, але було видно, що в думках у неї був один. До її пекучої жалості домішувалось почасти забобонне почуття: їй здавалося, що цією жертвою вона вмилостивить якусь темну силу, що вже насувається похмурою тінню над головою її дитини.

— З яким сліпим? — перепитав Максим здивовано.

— Та з цим... на дзвініці...

Максим сердито стукнув милицею.

— Яке прокляття — бути безногою колодою! Ти забуваєш, що я не лажу по дзвініцях, а від баб, видно, не доб'єшся пуття.

Евеліна, спробуй хоч ти сказати розумно, що ж таке було на дзвініці?

— Там,— тихо відповіла теж зблідла за ці дні дівчина,— є сліпий дзвонар... І він...

Вона зупинилась. Ганна Михайлівна затулила долонями палаюче обличчя, по якому текли сльози.

— І він дуже схожий на Петра.

— І ви мені нічого не сказали! Ну, що ж далі? Це ще недостатня причина для трагедій,— додав він з м'яким докором.

— Ах, це так жахливо,— відповіла Ганна Михайлівна тихо.

— Що ж жахливо? Що він схожий на твого сина?

Евеліна багатозначно подивилася на старого, і він замовк. Через кілька хвилин Ганна Михайлівна вийшла, а Евеліна залишилася із своєю постійною роботою в руках.

— Ти сказала не все? — спитав Максим після хвилинного мовчання.

— Так. Коли всі зійшли вниз, Петро лишився. Він звелів тьоті Гані (вона так називала Попельську з дитинства) йти за всіма, а сам лишився з сліпим. І я... теж лишилась.

— Підслухувати? — сказав старий педагог майже машинально.

— Я не могла... піти...— відповіла Евеліна тихо.— Вони розмовляли один з одним, як...

— Як товариші по нещастю?

— Еге, як сліпі... Потім Єгор спитав у Петра, чи бачить він у сні матір? Петро каже: "не бачу". І той теж не бачить. А другий сліпець, Роман, бачить у сні свою матір молодою, хоч вона вже стара...

— Так! Що ж далі?

Евеліна задумалась і потім, підводячи на старого свої сині очі, в яких тепер видно було боротьбу й страждання, сказала:

— Той, Роман, добрий і спокійний. Обличчя в нього сумне, але не зле... Він народився зрячим... А другий... Він дуже страждає,— враз звернула вона.

— Кажи, будь ласка, прямо,— нетерпляче перебив Максим, — другий озлоблений?

— Так. Він хотів бити дітей і кляв їх. А Романа діти люблять.

— Злий і схожий на Петра... розумію,— задумано сказав Максим.

Евеліна ще помовчала і потім, наче ці слова коштували їй важкої внутрішньої боротьби, промовила зовсім тихо:

— Обличчям обидва не схожі... риси інші. Але у виразі... Мені здавалось, що раніше у Петра бував вираз трошки як у

Романа, а тепер все частіше видно того, другого... і ще... Я боюсь, я думаю...

— Чого ти боїшся? Іди сюди, моя розумна крихітко,— сказав Максим з незвичайною ніжністю. І коли вона, слабнучи від цієї ласки, підійшла до нього з слізьми на очах, він погладив ЇЇ шовковисте волосся своєю великою рукою і сказав:

— Що ж ти думаєш? Скажи. Ти, я бачу, вмієш думати.

— Я думаю, що... він вважає тепер, що... всі сліпо— народжені злі... І він упевнив себе, що він теж... неодмінно.

— Ага, ось що...— промовив Максим, раптом приймаючи руку...— Дай мені мою люльку, голубонько... Он вона там, на вікні.

Через кілька хвилин над його головою знялася синя хмара диму.

— Гм... так... погано,— бурчав він про себе.— Я помилився... Ганя мала радію: можна сумувати й страждати за тим, чого не зазнав ні разу. А тепер до інстинкту долучилася свідомість, і обоє підуть в одному напрямі. Проклятий випадок... А втім, шила, як то кажуть, у мішку не сховаєш... Все ж де-небудь виткнеться...

Він зовсім потонув у сизих хмарах... В квадратній голові старого кипіли якісь думки й нові рішення.

V

Прийшла зима. Випав глибокий сніг і вкрив дороги, поля, села. Садиба стояла вся біла, на деревах лежали пухнасті

пластівці, наче сад знову розпустився білим листям... у великому каміні потріскував вогонь; кожен, хто входив знадвору, вносив із собою свіжість і запах м'якого снігу...

Поезія першого зимового дня була по-своєму доступна сліпому. Прокидаючись вранці, він відчував завжди особливу бадьорість і розпізнавав прихід зими з тупання людей, які входили в кухню, з рипіння дверей, з гострих, ледве вловимих струминок, що розбігалися по всьому дому, із рипу кроків надворі, з особливої "холодності" всіх надвірних звуків. І коли він виїздив з Йохимом по першому снігу в поле, то слухав з насолодою дзвінкий скрип саней і якийсь лункий лускіт, яким ліс з-за річки обмінювався з дорогою й полем.

Цим разом перший білий день повіяв на нього тільки більшим смутком. Взувши зранку високі чоботи, він пішов, прокладаючи пухкий слід по нетоптаних ще доріжках, до млина.

В саду було зовсім тихо. Мерзла земля, вкрита пухнастим м'яким шаром, зовсім замовкла, не відбиваючи звуків: зате повітря стало якесь особливо чуйне, чітко й повно переносячи на далекі віддалі і крик ворони, і удар сокири, і легкий тріск зламаної гілки... Часом чути було дивний дзенькіт, наче від скла, який переходив на найвищі ноти і завмирав ніби на величезній віддалі. Це хлопчаки кидали каміння на сільському ставку, що взявся на ранок тонкою плівкою першого льоду.

В садибі ставок теж замерз, але річка біля млина, обважніла й темна, все ще сочилася в своїх пухнастих берегах і шуміла на заставках.

Петро підійшов до греблі і зупинився, прислухаючись. Дзвеніння води було інше — важче і без мелодії. В ньому ніби почувався холод помертвілих околиць...

В душі у Петра теж було холодно й похмуро. Темне почуття, яке ще того щасливого вечора піднімалося з глибини душі якимсь побоюванням, незадоволеністю й запитанням, тепер розрослось і посіло в душі місце, що належало відчуттям радості й щастя.

Евеліни в садибі не було. Яскульські зібралися з осені до "благодійниці", старої графині Потоцької, яка неодмінно вимагала, щоб старі привезли також і дочку. Евеліна спочатку опиралась, але потім поступилася перед наполяганнями батька, до яких дуже енергійно приєднався й Максим.

Тепер Петро, стоячи біля млина, згадував свої колишні відчуття, намагався відновити їх колишню повноту й цільність і питав себе, чи почуває він її відсутність. Він її почував, але усвідомлював також, що й присутність її не дає йому щастя, а завдає особливого страждання, яке без неї трохи втишилося.

Ще так недавно в його вухах звучали її слова, вставали всі подробиці першого признання, він почував під руками її шовковисте волосся, чув біля своїх грудей удари її серця. І з усього цього складався якийсь образ, що сповнював його радістю. Тепер щось безформне, як ті примари, що населяли його темну уяву, вдарило в цей образ мертвущим подувом, і він розлетівся. Він уже не міг з'єднати своїх спогадів у ту гармонійну цільність почуття, яка переповнювала його перший час. Вже від самого початку на дні цього почуття лежало зернятко чогось іншого, і тепер це "інше" стелилося над ним, як стелеться грозова хмара по обрію.

Звуки її голосу згасли, і на місці яскравих вражень щасливого вечора зяяла порожнеча. А назустріч цій порожнечі з самої глибини душі сліпого піднімалося щось з важким зусиллям, щоб її заповнити.

Він хотів її бачити!

Раніше він тільки почував тупе душевне страждання, але воно відкладалося в душі неясно, тривожило невиразно, як ниючий зубний біль, на який ми ще не звертаємо уваги.

Зустріч із сліпим дзвонарем надала цьому болю гостроти усвідомленого страждання.

Він її покохав і хотів її бачити!

Так минали дні за днями в притихлій і занесеній снігом садибі.

Часом, коли хвилини щастя вставали перед ним, живі й яскраві, Петро трохи пожвавлювався, і обличчя його прояснювалось. Але це бувало ненадовго, а згодом навіть ці ясні хвилини набрали якогось неспокійного характеру: здавалося, сліпий боявся, що вони відлетять і ніколи вже не вернуться. Це робило його поводження нерівним: хвилини поривчастої ніжності й сильного нервового збудження змінювалися днями пригніченого, безпросвітного суму. В темній вітальні вечорами рояль плакала і надривалась глибоким і болісним смутком, і кожен її звук озивався болем в серці Ганни Михайлівни. Нарешті найгірші її побоювання справдились: до юнака вернулися тривожні сни його дитинства.

Одного ранку Ганна Михайлівна ввійшла до кімнати сина. Він ще спав, але його сон був якийсь дивно тривожний: очі напіврозплющились і тьмяно дивилися з-під трохи піднятих повік, обличчя було бліде, і на ньому видно було вираз неспокою.

Мати зупинилась, озираючи сина уважним поглядом, силкуючись виявити причину дивної тривоги. Та вона бачила тільки, що ця тривога все зростає, і на обличчі сплячого позначається все ясніше вираз напруженого зусилля.

Враз їй причувся над постіллю якийсь ледве помітний рух. Яскравий промінь сліпучого зимового сонця, що вдаряв у стіну над самим узголов'ям, ніби здригнувся і злегка ковзнув униз. Ще й ще... ясна смужка тихо прокрадалася до напіврозплющених очей, і в міру її наближення неспокій сплячого все зростав.

Ганна Михайлівна стояла нерухомо, в стані, близькому до кошмару, і не могла відірвати зляканого погляду від вогненної смуги, що, здавалося їй, легкими, але все ж помітними поштовхами все ближче насувається до обличчя її сина. І це обличчя все більше блідло, витягалося, застигало у виразі важкого зусилля. Ось жовтуватий відсвіт заграв у волоссі, засвітився на лобі юнака. Мати вся подалася вперед в інстинктивному пориванні захистити його, але ноги її не рухались, наче в справжньому кошмарі. Тимчасом повіки його зовсім підвелись, в нерухомих зіницях заяскріло проміння, і голова помітно відділилась від подушки назустріч світлу. Щось ніби усмішка чи плач пробігло судорожним спалахом по губах, і все обличчя знову застигло в нерухомому пориві.

Нарешті мати перемогла нерухомість, що скувала її члени, і, підійшовши до постелі, поклала руку на голову сина. Він здригнувся й прокинувсь.

— Ти, мамо? — спитав він.

— Так, це я.

Він підвівся. Здавалося, важкий туман повивав його свідомість. Але через хвилину він сказав:

— Я знову бачив сон... Я тепер часто бачу сни, але... нічого не пам'ятаю...

VI

Безпросвітний смуток змінювався в настрої юнака дразливою нервовістю, і разом з тим зростала дивовижна тонкість його відчуттів. Слух його надзвичайно загострився; світло він відчував усім своїм організмом, і це було помітно навіть уночі: він міг відрізнити місячні ночі від темних і нерідко довго ходив по двору, коли всі в домі спали, мовчазний і сумний, віддаючись дивному впливу мрійного й фантастичного місячного світла. При цьому його бліде обличчя завжди поверталося за вогненною кулею, що пливла по синьому небу, і очі відбивали іскристий відсвіт холодного проміння.

А коли ця куля, що все зростала в міру наближення до землі, затягувалася важким червоним туманом і тихо зникала за сніговим обрієм, обличчя сліпого ставало спокійнішим і лагіднішим, і він ішов до своєї кімнати.

Про що він думав у ці довгі ночі, трудно сказати. В певному віці кожен, хто тільки зазнав радощів і мук цілком свідомого існування, переживає більшою чи меншою мірою стан душевної кризи. Зупиняючись на межі діяльного життя, людина намагається визначити своє місце в природі, своє значення, своє ставлення до навколишнього світу. Це свого роду "мертва

точка", і добре тому, кого розмах життєвої сили проведе через неї без великого зламу. у Петра ця душевна криза ще ускладнювалася; до питання: "нащо жити на світі" — він додавав: "нащо жити саме сліпому?" Нарешті в саму цю роботу нерадісної думки втручалося ще щось стороннє, якийсь майже фізичний тиск невтолимої потреби, і це відбивалося на складі його характеру.

Перед Різдвом Яскульські вернулися, і Евеліна, жвава й радісна, з снігом у волоссі і вся обвіяна свіжістю й холодом, прибігла з посесорського хутора в садибу й кинулась обнімати Ганну Михайлівну, Петра та Максима. В перші хвилини обличчя Петрове освітилося несподіваною радістю, але потім на ньому з'явився знову вираз якогось упертого смутку.

— Ти думаєш, я люблю тебе? — різко спитав він того— таки дня, залишившись на самоті з Евеліною.

— Я в цьому певна,— відповіла вона.

— Ну, а я не знаю,— похмуро заперечив сліпий.— Так, я не знаю. Раніше й я був певен, що люблю тебе над усе в світі, але тепер не знаю. Покинь мене, послухайся тих, хто кличе тебе до життя, поки не пізно.

— Нащо ти мучиш мене? — вирвалась у неї тиха скарга.

— Мучу? — перепитав юнак, і знову на його обличчі з'явився вираз упертого егоїзму.— Авжеж, мучу. І буду мучити таким чином усе життя, і не можу не мучити. Я сам не знав цього, а тепер знаю. І я не винен. Та сама рука, яка позбавила мене зору, коли я ще не родився, вклала в мене цю злобу... Ми всі такі, народжені сліпими. Покинь мене... киньте мене всі, бо я можу дати саме страждання замість любові... Я хочу бачити

— розумієш? Хочу бачити і не можу звільнитися від цього бажання. Якби я міг побачити таким чином матір, батька, тебе й Максима, я був би вдоволений... Я запам'ятав би, поніс би цей спогад в темряву всього дальшого життя...

І він з дивовижною впертістю вертався до цієї ідеї. Зостаючись на самоті, він брав у руки різні речі, обмацував їх з небувалою уважністю і потім, відклавши їх убік, намагався вдумуватись у вивчені форми. Так само вдумувався він у ті відміни яскравих кольорових поверхень, які, при напруженій чутливості нервової системи, він неясно вловлював через дотик. Та все це проходило в його свідомість саме тільки як відміни, в своїх взаємних відносинах, але без певного почуттєвого змісту. Тепер навіть сонячний день він одрізняє від нічно! темряви лише тому, що вплив яскравого світла, яке проходило до мозку недоступними свідомості шляхами, тільки більше роздратовував його болючі пориви.

VII

Якось, увійшовши до вітальні, Максим застав там Евеліну й Петра. Дівчина здавалася збентеженою. Обличчя юнака було похмуре. Здавалось, розшукувати нові причини страждання та мучити ними себе й інших стало для нього ніби потребою.

— Ось він питає,— сказала Евеліна Максимові,— що може означати вислів "красний дзвін"? Я не можу йому пояснити.

— В чім річ? — спитав Максим коротко, звертаючись до Петра.

Той знизав плечима:

— Нічого особливого. Але якщо у звуків є кольори, і я їх не бачу, то, значить, навіть звуки не доступні мені в усій повноті.

— Дурниці й дитинність,— відповів Максим різко.— І ти сам добре знаєш, що це неправда. Звуки доступні тобі повніше, ніж нам.

— Але що ж значить цей вислів?.. Адже ж мусить він означати щось?

Максим задумався.

— Це просто порівняння,— сказав він.— Тим що і звук, і світло, по суті, зводяться до руху, то в них має бути багато спільних властивостей.

— Які ж тут розуміються властивості? — уперто допитувався сліпий.— "Красний" дзвін... який він саме?

Максим задумався.

Йому спало на думку пояснення, яке зводиться до відносних цифр коливань, але він знав, що юнакові потрібне не це. Та й той, хто перший застосував світловий епітет до звуку, напевне не знав фізики, а тимчасом уловив якусь схожість. В чому ж вона?

В умі старого зародилось деяке уявлення.

— Стривай,— сказав він.— Не знаю, правда, чи вдасться мені пояснити тобі як слід... Що таке красний дзвін, ти можеш знати не згірш за мене: ти чув його не раз по містах, у великі свята, тільки в нашому краї нема цього вислову...

— Так, так, стривай,— сказав Петро, хутко відкриваючи піаніно.

Він ударив своєю вмілою рукою по клавішах, наслідуючи святковий благовіст в усі дзвони. Ілюзія була повна. Акорд з кількох невисоких тонів становив ніби глибше тло, а на ньому вирізнялись, стрибаючи й коливаючись, вищі ноти, більш рухливі й яскраві. Загалом це було саме те високе й збуджено-радісне гудіння, яке заповнює собою святкове повітря.

— Ага,— сказав Максим,— це дуже схоже, і ми, з відкритими очима, не зуміли б засвоїти цього краще, ніж ти. От, бачиш... коли я дивлюся на велику червону поверхню, вона справляє на моє око таке саме неспокійне враження чогось прутко-хвилюючого. Здається, ніби ця червоність змінюється: лишаючи під собою більш глибоке, темне тло, вона подекуди вирізняється більш ясними змахами, які швидко спливають угору і так само швидко спадають хвилями, що дуже діють на око,— принаймні на моє око.

— Це правда, правда! — живо сказала Евеліна.— Я почуваю те ж саме і не можу довго дивитися на червону сукняну скатертину...

— Так само, як дехто не зносить святкового дзвону. Мабуть, що моє порівняння й правильне, і мені навіть спадає на думку дальше зіставлення: є ще "малиновий" дзвін, як і малиновий колір. Обидва вони дуже близькі до червоного, але тільки глибші, рівніші й м'якші. Коли дзвінок довго був у вжитку, то він, як кажуть любителі, видзвонюється. В його звуку зникають нерівності, які ріжуть вухо, і от тоді дзвін цей звуть малиновим. Того ж таки ефекту досягають умілим добором кількох підголосків.

Під руками Петра піаніно задзвеніло змахами поштових дзвінків.

— Ні,— сказав Максим.— Я б сказав, що це надто червоно...

— А, пам'ятаю!

І інструмент задзвенів рівніше. Почавшись високо, жваво й яскраво, звуки ставали все глибшими й м'якшими. Так дзвонить набір дзвінків під дугою руської тройки, яка зникає по курному шляху у вечірню безвісну далину, тихо, рівно, без гучних змахів, усе тишхе й тихше, доки останні ноти не замруть у мовчанні спокійних полів.

— От-от! — сказав Максим.— Ти зрозумів різницю. Колись — ти був ще дитиною — мати пробувала пояснити тобі звуками кольори.

— Так, я пам'ятаю... Навіщо ти заборонив нам тоді продовжувати? Може, мені пощастило б зрозуміти.

— Ні,— задумано відповів старий,— нічого б не вийшло. А втім, я думаю, що взагалі на певній душевній глибині враження від кольорів і від звуків відкладаються вже, як однорідні. Ми кажемо: він бачить усе в рожевому світлі. Це значить, що людина настроєна радісно. Той же самий настрій можна викликати певним сполученням звуків. Взагалі, звуки й кольори є символи однакових душевних рухів.

Старий закурив свою люльку і уважно подивився на Петра. Сліпий сидів нерухомо і, очевидно, жадібно ловив Максимові слова. "Чи говорити далі?" — подумав старий, але через хвилину почав якось задумано, ніби мимохіть віддаючись дивному напрямові своїх думок:

— Так, так! Чудні думки приходять мені в голову... Випадковість це чи ні, що кров у нас червона. Бачиш... коли в голові твоїй народжується думка, коли ти бачиш свої сни, від яких, прокинувшись, тремтиш і плачеш, коли людина вся спалахкує від пристрасті,— це значить, що кров б'є з серця дужче і приливає червоними струменями до мозку. Ну, і вона в нас червона...

— Червона... гаряча...— сказав юнак вдумливо.

— Так, так,— червона й гаряча. І от червоний колір, як і "червоні" звуки, залишають в нашій душі світло, збудження й уявлення про пристрасть, яку так і називають "гарячою", кипучою, жаркою. Знаменно, що й художники вважають червонуваті тони "гарячими".

Затягшись та оповивши себе клубами диму, Максим казав далі:

— Якщо ти змахнеш рукою над своєю головою, ти окреслиш над нею півколо. Тепер уяви собі, що рука в тебе безконечно довга. Якби ти міг тоді змахнути нею, то окреслив би півколо в безконечному віддаленні. Так само далеко бачимо ми над собою півкулевий звід неба; воно рівне, безконечне й синє... Коли ми бачимо його таким, в душі з'являється відчуття спокою й ясності. А коли небо закриють хмари схвильованими й мутними обрисами, тоді й наша душевна ясність збаламучується невиразним хвилюванням. Ти ж почуваєш, коли наближається грозова хмара...

— Так, я почуваю, мовби щось бентежить душу...

— Це правда. Ми ждемо, коли з-за хмар прогляне знову ця глибока синява. Гроза минеться, а небо над нею залишиться

все те саме; ми це знаємо і тому спокійно переживаємо грозу. Так от, небо синє... Море теж синє, коли спокійне. у твоєї матері сині очі, у Евеліни теж.

— Як небо...— сказав сліпий з ніжністю, що раптом пробудилася в ньому.

— Так. Блакитні очі вважаються ознакою ясної душі. Тепер я скажу тобі про зелений колір. Земля сама по собі чорна, чорні або сірі стовбури дерев навесні; але як тільки тепле і ясне проміння розігріє темпі поверхні, з них лізуть угору зелена трава, зелене листя. Для зелені потрібні світло й тепло, та тільки не занадто багато тепла й світла. Тому зелень така приємна для ока. Зелень — це ніби тепло в суміші з вогкою прохолодою: вона будить уявлення про спокійну задоволеність, здоров'я, але не про пристрасть і не про те, що люди називають щастям... Зрозумів ти?

— Н-ні... не ясно... та все ж, будь ласка, кажи далі.

— Ну, що ж робити!.. Слухай далі. Коли літо розгоряється все жаркіше, зелень мовби знемагає від надміру життєвої сили, листя в знемозі опускається вниз, і, якщо сонячна спека не зменшується вогкою прохолодою дощу, зелень може зовсім зблякнути. Зате на осінь, серед втомленого листя наливається й червоніє плід. Плід червоніший на тому боці, де більше світла; в ньому ніби зосереджена вся сила життя, вся пристрасть рослинної природи. Ти бачиш, що червоний колір і тут — колір пристрасті, і він є її символ. Це колір захвату, гріха, люті, гніву й помсти. Народні маси під час заколотів шукають виразу загального почуття в червоному прапорі, що має над ними, як полум'я... Але ж ти знов не розумієш?

— Все одно, говори!

— Настає пізня осінь. Плід обважнів; він зривається й падає на землю... Він умирає, але в ньому живе насіння, а в цьому насінні живе в "можливості" і вся майбутня рослина, з її майбутнім розкішним листям і з її новим плодом. Насіння падає на землю; а над землею низько підіймається вже холодне сонце, біжить холодний вітер, мчать холодні хмари... Не тільки пристрасть, а й саме життя завмирає тихо, непомітно... Земля все більше проступає з-під зелені своєю чорнотою, в небі панують холодні тони... І ось настає день, коли на цю присмирнілу й притихлу, ніби овдовілу землю падають мільйони сніжинок, і вся вона стає рівною, одноколірною й білою... Білий колір — це колір холодного снігу, колір найвищих хмар, які пливуть в недосяжному холоді піднебесних висот,— колір величавих і безплідних гірських верховин... Це — емблема безстрастності й холодної, високої святості, емблема майбутнього безплотного життя. Щождо чорного кольору...

— Знаю,— перебив сліпий.— Це — немає звуків, немає рухів... ніч...

— Так, і тому це — емблема суму й смерті...

Петро здригнувся і сказав глухо:

— Ти сам сказав: смерті. А для мене ж усе чорне... завжди і скрізь чорне!

— Неправда,— різко відповів Максим,— для тебе існують звуки, тепло, рух... тебе оточує любов... Багато хто віддав би світло очей за те, чим ти нехтуєш, як безумець... Але ти надто егоїстично носишся з своїм горем...

— Авжеж! — вигукнув Петро палко,— я ношуся з ним мимоволі: куди ж мені піти від нього, коли воно всюди зо мною?

— Якби ти міг зрозуміти, що на світі є горе в сто разів більше, ніж твоє, таке горе, проти якого твоє життя, забезпечене й оточене співчуттям, можна назвати блаженством,— тоді...

— Неправда, неправда! — гнівно перебив сліпий тим же тоном палкого збудження.— Я помінявся б з останнім жебраком, бо він щасливіший за мене. Та й сліпих зовсім не треба оточувати піклуванням: це велика помилка... Сліпих треба виводити на дорогу й кидати там,— нехай просять милостиню. Якби я був просто жебраком, я був би менш нещасним. Зранку я думав би про те, щоб добути обід, лічив би жертвувані копійки і боявся б, що їх мало. Потім радів би доброму зборові, потім старався б зібрати на нічліг. А коли б це не вдалося, я страждав би від голоду й холоду... і все це не залишало б мені й хвилини і... і... від злиднів я страждав би менше, ніж страждаю тепер...

— Ти думаєш? — спитав Максим холодно і подивився в бік Евеліни. у погляді старого майнув жаль і співчуття. Дівчина сиділа серйозна й бліда.

— Певен,— відповів Петро вперто й жорстко.— Я тепер часто заздрю Єгорові, тому, що на дзвініці. Часто, прокидаючись перед світом, особливо коли надворі метелиця й хуртовина, я згадую Єгора: ось він сходить на свою вишку...

— Йому холодно,— підказав Максим.

— Еге, йому холодно, він дрижить і кашляє. І він проклинає Памфілія, який не заведе йому кожуха. Потім він бере змерзлими руками мотузи і дзвонить до утрені. І забуває, що він сліпий... Бо тут було б холодно й не сліпому... А я не забуваю, і мені...

— І тобі нема за що проклинати!..

— Так! мені нема за що проклинати! Моє життя наповнене самою сліпотою. Ніхто не винен, але я нещасніший за всякого жебрака.

— Не буду сперечатися,— холодно сказав старий.— Може, це й правда. у всякому разі, якщо тобі й було б гірше, то, може, сам ти був би кращий.

Він ще раз кинув погляд жалю в бік дівчини і вийшов з кімнати, грюкаючи милицями.

Душевний стан Петра після цієї розмови ще загострився, і він ще більше поринув у свою болючу роботу.

Іноді йому щастило: він знаходив на мить ті відчуття, про які говорив Максим, і вони долучалися до його просторових уявлень. Темна й сумна земля відходила кудись удалину: він міряв її і не знаходив їй кінця. А над нею було щось інше... у спогаді прокочувався гучний грім, вставало уявлення про шир і небесний простір. Потім грім стихав, але щось там, угорі, лишалося — щось таке, що породжувало в душі відчуття величі й ясності. Часом це відчуття ставало виразнішим: до нього долучався голос Евеліни й матері, "у яких очі, як небо"; тоді виникаючий образ, що виплив з далекої глибини уяви і став надто виразним, раптом зникав, переходячи в іншу область.

Усі ці темні уявлення мучили й не задовольняли. Вони коштували великих зусиль і були такі неясні, що загалом він почував лише незадоволеність і тупий душевний біль, який супроводив усі силкування хворої душі, що даремно намагалася відновити повноту своїх відчувань.

VIII

Надійшла весна.

Верст за шістдесят від садиби Попельських у бік, протилежний від Ставрученків, у невеликому містечку була чудотворна католицька ікона. Знавці справи визначили цілком точно її чудодійну силу: кожен, хто приходив до ікони в день її свята пішки, діставав "двадцять днів відпущення", тобто всі його беззаконства, вчинені протягом двадцяти днів, мали йти на тому світі на скасування. Тому щороку, ранньою весною, в певний день невелике містечко оживлялося і ставало невпізнанним. Стара церківця уквітчувалася до свого свята першою зеленню й першими весняними квітами, над містечком стояв радісний дзвін, гуркотіли брички панів, і прочани розташовувались густими юрбами по вулицях, на майданах і навіть далеко в полі. Тут були не самі католики. Слава N-ської ікони гриміла далеко, і до неї приходили також недужні й засмучені православні, переважно з міського класу.

В самий день свята обабіч каплиці народ витягся по дорозі незліченною строкатою низкою. Тому, хто подивився б на це видовище з вершка одного із пагорбів, що обступали містечко, могло б здатися, що це велетенський звір простягся по дорозі біля каплиці і лежить тут нерухомо, часом тільки ворушачи матовою лускою різних кольорів. По обидва боки забитої народом дороги двома рядами витяглося ціле юрмище жебраків, що простягали руки по милостиню.

Максим на своїх милицях і поруч нього Петро під руку з Йохимом тихо посувалися вздовж вулиці, що вела до виходу в поле.

Гомін багатоголосої юрби, викрикування євреїв-факторів, стук екіпажів,— весь цей гуркіт, що котився якоюсь велетенською хвилею, лишився позаду, зливаючись в одне безперервне рокотання, яке колихалося, мов хвиля. Але й тут, хоч юрба була рідша, все ж раз у раз чути було тупіт піших, шарудіння коліс, людську мову. Ціла валка чумаків виїздила з боку поля і, риплячи, важко звертала в ближчий провулок.

Петро неуважно прислухався до цього жвавого гамору, слухняно йдучи за Максимом; він раз у раз загортав пальто, бо було холодно, і на ходу все перевертав у голові свої важкі думки.

Аж раптом, серед цієї егоїстичної зосередженості, щось вразило його увагу так сильно, що він здригнувся і враз став.

Останні ряди міських будинків скінчилися тут, і широкий трактовий шлях входив у місто серед парканів та пустирів. При самому виході в поле побожні руки поставили колись кам'яний стовп з іконою й ліхтарем, який, проте, скрипів лише вгорі од вітру, але ніколи не засвічувався. Біля самого підніжжя цього стовпа розташувались купкою сліпі жебраки, відтиснуті своїми зрячими конкурентами з більш вигідних місць. Вони сиділи з дерев'яними мисками в руках, і часом хто-небудь заводив жалібну пісню:

— Под-дайте сліпеньким... ра-а-ди Христа...

День був холодний, жебраки сиділи тут від ранку під холодним вітром, що налітав з поля. Вони не могли рухатися

серед цієї юрби, щоб зігрітися, і в їх голосах, що тягли по черзі сумну пісню, чулася несвідома скарга фізичного страждання й цілковитої безпорадності. Перші ноти чути було ще досить виразно, але потім із здушених грудей виривалось тільки жалібне ремство, завмираючи тихим дрожем ознобу. Проте навіть останні, найтихші звуки пісні, що майже губилися серед вуличного гамору, досягаючи людського слуху, вражали кожного величезністю безпосереднього страждання, що було в них.

Петро зупинився, і його обличчя перекривилось, наче якась слухова примара з'явилася перед ним у вигляді цього страдницького зойку.

— Чого ж ти злякався? — спитав Максим.— Це ті самі щасливці, яким ти недавно заздрив,— сліпі жебраки, що просять тут милостиню... їм трохи холодно, звичайно. Але ж від цього, по-твоєму, їм тільки краще.

— Ходімо геть! — сказав Петро, хапаючи його за руку.

— А, ти хочеш втекти! У тебе в душі не знайдеться іншого потягу, коли ти бачиш чужі страждання! Стривай, я хочу поговорити з тобою серйозно і радий, що це буде саме тут. Ти от сердишся, що часи змінилися, що тепер сліпих не рубають у нічних січах, як Юрка-бандуриста; ти досадуєш, що тобі нема кого проклинати, як Єгорові, а сам проклинаєш у душі своїх близьких за те, що вони відібрали в тебе щасливу долю оцих сліпих. Клянусь честю, ти, може, й маєш рацію! Так, клянусь честю старого солдата, всяка людина має право розпоряджатися своєю долею, а ти вже людина. Слухай же тепер, що я скажу тобі: якщо ти захочеш виправити нашу помилку, якщо ти жбурнеш долі межи очі всі переваги, якими життя оточило тебе з колиски, і захочеш зазнати долі ось цих нещасних... я, Максим Яценко, обіцяю тобі свою повагу, поміч і

сприяння... Чуєш ти мене, Петре Яценку? Я був не набагато старшим від тебе, коли поніс свою голову в огонь і січу... За мною теж плакала мати, як буде плакати за тобою. Але, чорт забери! Я гадаю, що я мав право на це, як і ти тепер маєш! Раз у житті до кожної людини приходить доля й каже: вибирай! Отже, тобі варт тільки захотіти... Хведоре Кандиба, ти тут? — крикнув він у напрямі до сліпих.

Один голос вирізнився із скрипучого хору й відповів:

— Тут я... Це ви кличете, Максиме Михайловичу?

— Я! Приходь через тиждень, куди я сказав.

— Прийду, паночку! — І голос співця знову прилучився до хору.

— Ось ти побачиш чоловіка,— сказав, блискаючи очима, Максим,— який має право нарікати на долю й на людей. Повчись у нього терпіти свою долю... А ти...

— Ходімо, паничу,— сказав Йохим, кидаючи на старого сердитий погляд.

— Ні, стривай! — гнівно крикнув Максим.— Ніхто ще не пройшов повз сліпих, не кинувши їм хоч п'ятака. Невже ти втечеш, не зробивши навіть цього? Ти вмієш тільки блюзнити із своєю ситою заздрістю до чужого голоду!..

Петро підвів голову, наче від удару батогом. Вийнявши з кишені свій гаманець, він пішов у напрямі до сліпих. Намацавши палицею переднього, він розшукав рукою дерев'яну мисочку з міддю і бережно поклав туди свої гроші. Кілька прохожих зупинились і дивилися з подивом на багато

вдягненого й вродливого панича, що помацки подавав милостиню сліпому, який приймав її теж помацки.

Тимчасом Максим круто повернувся і закульгав по вулиці. Його обличчя було червоне, очі горіли... у нього був, очевидно, один із тих вибухів, які добре були відомі всім, хто знав його замолоду. І тепер це був уже не педагог, що зважує кожне слово, а палка людина, яка дала волю гнівному почуттю. Тільки зирнувши скоса на Петра, старий мовби полагіднішав. Петро був блідий, як папір, але брови його були зсунуті, а обличчя глибоко схвильоване.

Холодний вітер здіймав за ними куряву на вулицях містечка. Позаду, серед сліпих, знявся гомін і сварки за дані Петром гроші...

IX

Чи було це наслідком простуди, чи розв'язанням довгої душевної кризи, чи, нарешті, те й друге сполучилося разом, тільки другого дня Петро лежав у своїй кімнаті в нервовій гарячці. Він метався в постелі з перекривленим обличчям, часом до чогось прислухаючись, і кудись поривався бігти. Старий лікар із містечка пробував пульс і говорив про холодний весняний вітер; Максим хмурив брови і не дивився на сестру.

Хвороба була вперта. Коли настала криза, хворий лежав кілька днів майже без руху. Нарешті молодий організм переміг.

Раз, ясного весняного ранку, яскравий промінь прорвався у вікно і впав до узголов'я хворого. Помітивши це, Ганна Михайлівна звернулась до Евеліни:

— Засунь завіску... Я так боюся цього світла...

Дівчина підвелася, щоб виконати наказ, але несподівано пролунав, уперше, голос хворого й зупинив її:

— Ні, нічого. Будь ласка... лишіть так...

Обидві жінки радісно схилилися над ним.

— Ти чуєш?.. Я тут!..— сказала мати.

— Так! — відповів він і потім замовк, ніби силкуючись щось пригадати.

— Ах, ось що! — заговорив він тихо і раптом спробував підвестися.— Той... Федір приходив уже? — спитав він.

Евеліна перезирнулася з Ганною Михайлівною, і та затулила йому рота рукою.

— Цить, цить! Не говори: тобі шкодить.

Він притис руку матері до губ і вкрив її поцілунками. На його очах стояли сльози. Він довго плакав, і від цього йому стало легше.

Кілька днів він був якось лагідно задумливий, і на обличчі його з'являвся вираз тривоги кожного разу, коли повз кімнату проходив Максим. Жінки помітили це і попросили Максима бути десь далі. Але раз Петро сам попросив покликати його і залишити їх удвох.

Увійшовши до кімнати, Максим взяв його за руку і ласкаво погладив її.

— Ну-ну, мій хлопчику,— сказав він.— Я, здається, мушу просити в тебе пробачення...

— Я розумію,— тихо сказав Петро, відповідаючи на потиск. — Ти дав мені науку, і я тобі за неї вдячний.

— К бісу науки! — відповів Максим з гримасою нетерпіння. — Занадто довго лишатися педагогом — це страшенно задурює. Ні, цим разом я не думав ні про які науки, а просто дуже розсердився на тебе й на себе...

— Значить, ти справді хотів, щоб?..

— Хотів, хотів!.. Хто знає, чого хоче людина, коли сказиться... Я хотів, щоб ти почув чуже горе і перестав так носитися з своїм...

Обидва замовкли...

— Ця пісня,— через хвилину сказав Петро,— я пам'ятав її навіть, коли марив... А хто цей Федір, якого ти кликав?

— Федір Кандиба, мій давній знайомий.

— Він теж... народився сліпим?

— Гірше: йому випалило очі на війні.

— І він ходить по світу й співає цю пісню?

— Еге, і годує нею цілий виводок сиріт-племінників. І ще знаходить для кожного веселе слово й жарт...

— Так? — задумливо перепитав Петро.— Як хочеш, в цьому є якась таємниця. І я хотів би...

— Що ти хотів би, мій хлопчику?

Через кілька хвилин почулися кроки, і Ганна Михайлівна ввійшла до кімнати, тривожно вдивляючись в їх обличчя, видимо, схвильовані розмовою, яка урвалася з її приходом.

Молодий організм, раз перемігши хворобу, швидко справлявся з її залишками. Тижнів через два Петро був уже на ногах.

Він дуже змінився, змінилися навіть риси обличчя,— в них не було помітно колишніх припадків гострого внутрішнього страждання. Різке моральне зворушення перейшло тепер у тиху задумливість і спокійний смуток.

Максим боявся, що це тільки тимчасова зміна, викликана тим, що нервова напруженість ослаблена хворобою. Якось смерком, підійшовши перший раз після хвороби до фортепіано, Петро став, як звичайно, фантазувати. Мелодії звучали сумні й рівні, як його настрій. Аж ось, несподівано, серед звуків, повних тихого суму, прорвались перші ноти пісні сліпих. Мелодія зразу розпалась... Петро хутко підвівся, його обличчя було перекривлене, і на очах стояли сльози. Як видно, він не міг іще справитися з сильним враженням життєвого дисонанса, що став перед ним у формі цієї скрипучої й тяжкої скарги.

Цього вечора Максим знову довго розмовляв з Петром на самоті. Після цього минали тижні, і настрій сліпого залишався все тим самим. Здавалося, надто гостра й егоїстична свідомість особистого горя, що вносила в душу пасивність і пригнічувала природжену енергію, тепер похитнулася і поступилася місцем чомусь іншому. Він знову ставив собі цілі, складав плани; життя зароджувалося в ньому, надломлена душа давала паростки, як захиріле деревце, на яке весна війнула живущим подихом... Було, між іншим, вирішено, що ще цього літа Петро поїде в Київ, щоб з осені почати уроки у відомого піаніста. При цьому обидва вони з Максимом настояли, що вони поїдуть тільки вдвох.

X

Теплої липневої ночі бричка, запряжена парою коней, зупинилась на ночівлю в полі, на узліссі. Вранці, на світанку, двоє сліпих пройшли шляхом. Один вертів ручку примітивного інструмента: дерев'яний валок крутився в отворі порожнього ящика і терся об туго натягнуті струни, що однотонно й сумно гули. Трохи гугнявий, але приємний старечий голос співав вранішню молитву.

Хохли, що проїздили шляхом із таранею, бачили, як сліпців підкликали до брички, біля якої на розісланому килимі сиділи пани, що ночували в степу. Коли через деякий час хурщики спинилися на водопій біля криниці, то повз них знову пройшли сліпці, але цим разом їх уже було троє. Спереду, постукуючи перед собою довгою палицею, ішов дід з сивим волоссям, що маяло від руху, і довгими білими вусами. Лоб його вкривали старі виразки, мовби від опіку; замість очей були тільки ямки. Через плече в нього була надіта широка тасьма, прив'язана до пояса дальшого. Другий був високий на зріст хлопчина, з жовчним обличчям, дуже подзьобаним віспою. Обидва вони йшли звичною ходою, підвівши незрячі обличчя вгору, ніби

розшукуючи там свій шлях. Третій був зовсім юнак, у новій селянській одежі, з блідим і мовби трохи зляканим обличчям; його хода була невпевнена, і часом він зупинявся, ніби прислухаючись до чогось позаду і заважаючи рухові товаришів.

Години до десятої вони відійшли далеко. Ліс лишився синім пругом на обрії. Кругом був степ, і попереду чути було гудіння розігрітого сонцем дроту на шосе, що перетинало курний шлях. Сліпці вийшли на нього і повернули праворуч, коли ззаду почувся тупіт коней і сухий гуркіт кованих коліс по щебеню. Сліпці стали край дороги. Знову загуло дерев'яне колесо по струнах, і старечий голос затяг:

— Под-дайте слі-пеньким...— До гудіння колеса долучився тихий перебір струн під пальцями юнака.

Монета брязнула біля самих ніг старого Кандиби. Гуркіт коліс стих, видно, проїжджі зупинилися, щоб подивитись, чи знайдуть сліпі монету. Кандиба зразу знайшов її, і на обличчі з'явився вдоволений вираз.

— Бог спасеть,— сказав він у напрямі до брички, на сидінні якої виднілась квадратна постать сивого пана, і дві милиці стирчали збоку.

Старий уважно дивився на юнака-сліпця... Той стояв блідий, але вже заспокоєний. При перших же звуках пісні його руки нервово забігали по струнах, ніби покриваючи їх дзвоном її різкі ноти... Бричка знову рушила, але старий довго оглядався назад.

Незабаром гуркіт коліс затих вдалині. Сліпці знов витяглися в лінію і пішли по шосе...

— У тебе, Юрію, легка рука,— сказав дід.— І граєш славно...

Через кілька хвилин середній сліпець спитав:

— По обітниці йдеш у Почаїв?.. Для бога?

— Еге,— тихо відповів юнак.

— Думаєш, прозриш?...— спитав той знову з гіркою усмішкою...

— Буває,— лагідно сказав дід.

— Давно ходжу, а не стрічав,— понуро заперечив рябий, і вони знову пішли мовчки. Сонце підбивалося все вище, видно було тільки білу лінію шосе, прямого, як стріла, темні постаті сліпих і спереду чорну цятку далекого вже екіпажа, Потім дорога розділилась. Бричка покотила на Київ, сліпці знову звернули степовими дорогами на Почаїв.

Незабаром із Києва прийшов у садибу лист від Максима. Він писав, що обидва вони здорові і що все влаштовується добре.

В цей час троє сліпих посувалися все далі. Тепер усі йшли вже влад. Спереду, все так само постукуючи палицею, ішов Кандиба, який чудово знав дороги і встигав у великі села на свята й базари. Народ збирався на гармонійні звуки маленького оркестру, і в шапці Кандиби раз у раз брязкали монети.

Хвилювання та ляк на обличчі юнака давно зникли, поступившись місцем іншому виразу. З кожним новим кроком назустріч йому лилися нові звуки невідомого, широкого, безмежного світу, що замінив тепер лінивий і заколисуючий

шурхіт тихої садиби... Незрячі очі розширялися, ширилися груди, слух іще загострювався; він пізнавав своїх супутників, добродушного Кандибу й жовчного Кузьму, довго брів за скрипучими возами чумаків, ночував у степу біля вогнів, слухав гомін ярмарків і базарів, узнавав горе, сліпе й зряче, від якого не раз боляче стискалось його серце... І дивна річ — тепер він знаходив у своїй душі місце для всіх цих відчуттів. Він цілком опанував пісню сліпих, і день по дню під гудіння цього великого моря все більше вщухали на дні душі особисті поривання до неможливого... Чуйна пам'ять ловила всяку нову пісню й мелодію, а коли дорогою він починав перебирати свої струни, то навіть на обличчі жовчного Кузьми з'являлась спокійна зворушеність. В міру наближення до Почаєва гурт сліпих усе зростав.

Пізньої осені, по дорозі, занесеній снігами, на великий подив усіх в садибі, панич несподівано вернувся з двома сліпцями в жебрацькій одежі. Кругом говорили, що він ходив до Почаєва по обітниці, щоб вимолити в почаївської богоматері зцілення.

А втім, очі його лишалися, як і раніше, чистими і, як і раніше, незрячими. Проте душа, безперечно, зцілилася. Немовби страшний кошмар навіки зник із садиби... Коли Максим, що все писав з Києва, нарешті, вернувся теж, Ганна Михайлівна зустріла його фразою: "Я ніколи, ніколи не прощу тобі цього". Але обличчя її суперечило суворим словам...

Довгими вечорами Петро розповідав про свої мандрування, і в присмерку фортепіано звучало новими мелодіями, яких ніхто не чув у нього раніше... Подорож до Києва було відкладено на рік, уся сім'я жила надіями й планами Петра...

Розділ сьомий

I

Тієї ж осені Евеліна заявила старим Яскульським про своє незмінне рішення вийти за сліпого "з садиби". Старенька мати заплакала, а батько, помолившись перед іконами, об'явив, що, на його думку, саме така є воля божа для даного випадку.

Справили весілля. Для Петра почалося молоде тихе щастя, але крізь це щастя все ж пробивалась якась тривога: в найясніші хвилини він усміхався так, що крізь ю усмішку видно було журний сумнів, ніби він не вважав це щастя законним і міцним. А коли йому сказали, що, може, він стане батьком, він зустрів це повідомлення з виразом ляку.

Однак теперішнє його життя, що проходило в серйозній роботі над собою, в тривожних думах про дружину та майбутню дитину, не давало йому зосереджуватися на колишніх марних потугах. Часом також, серед цих турбот, в його душі виринали спогади про жалібний зойк сліпих. Тоді він ішов у село, де на краю стояла тепер нова хата Федора Кандиби та його рябого племінника. Федір брав свою кобзу, або вони довго розмовляли, і думки Петрові набирали спокійного напряму, а його плани знов міцніли.

Тепер він став менш чутливим до зовнішніх світлових збуджень, а колишня внутрішня робота втишилася. Тривожні органічні сили заснули: він не будив їх свідомим прагненням волі — злити в одне ціле різнорідні відчуття. На місці цих марних силкувань стояли живі спогади й надії. Але, хто знає,— може, душевне притишення тільки сприяло позасвідомій органічній роботі, і ці невиразні, розрізнені відчуття тим успішніше прокладали в його мозку шляхи в напрямі один до одного. Так у сні мозок часто вільно творить ідеї й образи, яких він ніколи б не створив з участю волі.

II

У тій самій кімнаті, де колись народився Петро, стояла тиша, серед якої чути було тільки схлипуючий плач дитини. Від часу її народження минуло вже кілька днів, і Евеліна швидко одужувала. Та зате Петро всі ці дні здавався пригніченим свідомістю якогось близького нещастя.

Приїхав лікар. Узявши дитину на руки, він переніс і поклав її ближче до вікна. Швидко відсмикнувши завіску, він пропустив у кімнату промінь яскравого світла і нахилився над хлопчиком із своїми інструментами. Петро сидів тут же з похиленою головою, все такий самий пригнічений і байдужий. Здавалося, він не надавав діям лікаря зовсім ніякого значення, передбачаючи наперед результати.

— Він, напевно, сліпий,— повторював він.— Йому не слід би було родитися.

Молодий лікар не відповідав і мовчки провадив свої спостереження. Нарешті він поклав офтальмоскоп, і в кімнаті пролунав його упевнений, спокійний голос:

— Зіниця скорочується. Дитина бачить безперечно.

Петро здригнувся і хутко звівся на ноги. Цей рух доводив, що він чув слова лікаря, але, судячи з виразу його обличчя, він начебто не зрозумів їх значення. Спершись тремтячою рукою на підвіконня, він застиг на місці з блідим, підведеним догори обличчям і нерухомими рисами.

До цієї хвилини він перебував у стані дивного збудження. Він ніби не почував себе, але, разом з тим, усі фібри в ньому жили й тремтіли від дожидання.

Він усвідомлював темряву, що його оточувала. Він її вилучив, почував її поза собою, в усій її безмежності. Вона насувалася на нього, він охоплював її уявою, ніби міряючись з нею. Він уставав їй назустріч, бажаючи захистити свою дитину від цього неосяжного, хиткого океану непроглядної пітьми.

І поки лікар мовчки робив свої готування, він все перебував у цьому стані. Він боявся й раніше, але раніше в його душі жили ще ознаки надії. Тепер страх, нестерпний і жахливий, дійшов найвищого напруження, оволодівши збудженнями до останньої міри нервами, а надія завмерла, сховавшись десь у глибоких тайниках його серця. І раптом ці два слова — "дитина бачить!" — перевернули його настрій. Страх миттю зник, надія так само миттю перетворилась на певність, освітивши чуйно піднесений душевний стан сліпого. Це був раптовий переворот, справжній удар, що увірвався в темну душу разючим, яскравим, як блискавка, променем. Два лікаревих слова ніби пропекли в його мозку вогненну дорогу... Наче іскра спалахнула десь усередині й освітила останні тайники його організму... Усе в ньому здригнулось, і сам він затремтів, як тремтить туго натягнута струна під раптовим ударом.

І слідом за цією блискавкою перед його згаслими ще до народження очима враз засвітилися дивні примари. Чи були це промені, чи звуки, він не усвідомлював. Це були звуки, які оживали, набирали форм і рухалися променями. Вони сяяли, як купол небозводу, вони котилися, як яскраве сонце по небу, вони хвилювалися, як хвилюється шепіт і шелест зеленого степу, вони гойдалися, як віття задумливих буків.

Це було тільки першу мить, і тільки мішані відчуття цієї миті лишилися у нього в пам'яті. Все інше він потім забув. Він тільки уперто твердив, що якусь мить він бачив.

Що саме він бачив, і як бачив, і чи бачив справді,— лишилося зовсім невідомим. Багато хто говорив йому, що це неможливо, але він наполягав на своєму, запевняючи, що бачив небо й землю, матір, дружину і Максима.

Кілька секунд він стояв з підведеним догори й прояснілим обличчям. Він був такий незвичайний, що всі мимохіть повернулися до нього, і навкруги все стихло. Усім здавалося, що чоловік, який стояв серед кімнати, був не той, якого вони так добре знали, а якийсь інший, незнайомий. А той, колишній, зник, повитий таємницею, що раптом спустилася на нього.

І він був з цією таємницею на самоті якусь коротку мить... Пізніше від неї залишилося тільки почуття якогось задоволення та дивна впевненість, що тоді він бачив.

Чи могло це бути насправді?

Чи могло бути, щоб невиразні й неясні світлові відчуття, які пробивалися до темного мозку невідомими

шляхами в ті хвилини, коли сліпий весь тремтів і напружувався назустріч сонячному дню,— тепер, у хвилину раптового екстазу, спливли в мозку, як проявлюваний туманний негатив?..

І перед незрячими очима встало синє небо і яскраве сонце, і прозора річка з пагорбком, на якому він пережив так багато і так часто плакав ще дитиною... А потім і млин, і зоряні ночі, в які він так мучився, і мовчазний, сумний місяць... І курний шлях, і лінія шосе, і валки з виблискуючими шинами коліс, і строката юрба, серед якої він сам співав пісню сліпих...

Чи в його мозку зароїлися фантастичними примарами невідомі гори, і лягли вдалину невідомі рівнини, і дивні примарні дерева хиталися над гладінню невідомих рік, і прозоре сонце заливало цю картину яскравим світлом,— сонце, на яке дивилися незчисленні покоління його предків?

Чи все це роїлося безформними відчуттями в тій глибині темного мозку, про яку говорив Максим, і де промені й звуки відкладаються однаково веселістю або смутком, радістю або тугою?

І він лише згадував пізніше гармонійний акорд, що прозвучав на мить в його душі,— акорд, у якому сплелись в одно ціле всі враження його життя, відчуття природи й жива любов.

Хто знає?

Він пам'ятав тільки, як на нього спустилась ця таємниця і як вона його покинула. В цю останню мить образи-звуки сплелись і змішалися, дзвенячи й колихаючись, тремтячи і змовкаючи, як тремтить і змовкає пругка струна: спочатку вище й гучніше, потім все тихше, ледве чутно... здавалося, щось скочується по велетенському радіусу в безпросвітну пітьму...

Ось воно скотилося й замовкло.

Пітьма й мовчання... Якісь невиразні примари силкуються ще відродитися з глибокого мороку, але вони не мають уже ні форми, ні тону, ні кольору. Тільки десь далеко внизу забриніли переливи гами, строкатими рядами прорізали пітьму і теж скотилися в простір.

Тоді раптом зовнішні звуки дійшли до його слуху в своїй звичайній формі. Він ніби прокинувся, але все ще стояв, осяяний і радісний, стискаючи руки матері й Максимові.

— Що це з тобою? — спитала мати стурбованим голосом.

— Нічого... мені здається, що я... бачив вас усіх. Адже я... не сплю?

— А тепер? — схвильовано спитала вона.— Пам'ятаєш ти, будеш пам'ятати?

Сліпий глибоко зітхнув.

— Ні,— відповів він з зусиллям.— Але це нічого, бо... Я віддав усе це... їй... дитині... і... і всім...

Він похитнувся й знепритомнів, його обличчя зблідло, але на ньому все ще блукав відблиск радісного задоволення.

Епілог

Минуло три роки.

Численна публіка зібралася в Києві, під час "Контрактів"11, слухати оригінального музиканта. Він був сліпий, але чутка розповідала чудеса про його музичний талант та про його особисту долю. Говорили, нібито в дитинстві його викрала з заможної сім'ї банда сліпців, з якими він бродив, поки відомий професор звернув увагу на його надзвичайний музичний талант. Інші переказували, що він сам утік з сім'ї до жебраків з якихось романтичних мотивів. Як би там не було, контрактова зала була повна-повнісінька, і збір (який мав невідоме для публіки благодійне призначення) був повний.

В залі запала глибока тиша, коли на естраді появився молодий чоловік з гарними великими очима й блідим обличчям. Ніхто не сказав би, що він сліпий, якби ці очі не були такі нерухомі та якби його не вела молода білява дама, як говорили, дружина музиканта.

— Не диво, що він справляє таке потрясаюче враження,— казав у юрбі якийсь зоїл своєму сусідові.— У нього надзвичайно драматична зовнішність.

Справді, і це бліде обличчя з виразом вдумливої уваги, і нерухомі очі, і вся його постать схиляли наперед до чогось особливого, незвичного.

Південно-російська публіка взагалі любить і цінить свої рідні мелодії, але тут навіть різношерста "контрактова" юрба була зразу захоплена глибокою щирістю віддавання їх. Живе почуття рідної природи, чуйний оригінальний зв'язок з безпосередніми джерелами народної мелодії відбивалися в імпровізації, яка лилась з-під рук сліпого музиканта. Багата барвами, гнучка й співуча, вона бігла дзвінким струмком, то підносячись урочистим гімном, то розливаючись задушевним журним мотивом. Здавалося часом: то буря гучно гримить в небесах, розкочуючись в безмежному просторі, то лиш степовий вітер дзвенить у траві, на могилі, навіваючи неясні мрії про минуле.

Коли він замовк, грім оплесків захопленої юрби наповнив величезну залу. Сліпий сидів з похиленою головою, здивовано прислухаючись до цього гуркоту. Та ось він знову підняв руки і вдарив по клавішах. Багатолюдна зала вмить принишкла.

В цю хвилину увійшов Максим. Він уважно оглянув цю охоплену одним почуттям юрбу, яка звернула на сліпого жадібні, палаючі погляди.

Старий слухав і чекав. Він більше, ніж хто інший в цій юрбі, розумів живу драму цих звуків. Йому здавалося, що ця могутня імпровізація, яка так вільно лилася з душі музиканта, раптом урветься, як раніше, тривожним, болісним запитанням, що відкриє нову рану в душі його сліпого вихованця. Але звуки росли, міцніли, повнішали, ставали все владнішими, захоплювали серце об'єднаної й завмираючої юрби.

І що більше прислухався Максим, то ясніше звучав для нього в грі сліпого знайомий мотив.

Так, це вона, гамірна вулиця. Ясна, гримуча, повна життя хвиля котиться, роздрібнюючись, виблискуючи й розсипаючись тисячею звуків. Вона то підноситься, зростає, то спадає знову до далекого, але безугавного рокоту, залишаючись весь час спокійною, красиво-безстрасною, холодною й байдужою.

І враз серце Максимове впало. З-під рук музиканта знову, як і колись, вирвався стогін.

Вирвався, продзвенів і завмер. І знову живий рокіт, все яскравіший і сильніший, виблискуючий і рухливий, щасливий і ясний.

Це вже не самий стогін особистого горя, не саме сліпе страждання. На очах старого забриніли сльози. Сльози були й на очах його сусідів.

"Він прозрів, так, де правда,— він прозрів",— думав Максим.

Серед яскравої й живої мелодії, щасливої й вільної, як степовий вітер, і, як він, безжурної серед строкатого й широкого гулу життя, серед то сумного, то величавого мотиву народної пісні, все частіше, все наполегливіше й дужче проривалась якась нота, що брала за душу.

"Так, так, мій хлопчику,— в думці підбадьорював Максим,— настигай їх серед веселощів і щастя..."

Через хвилину над зачарованою юрбою у величезній залі, владна й захватна, стояла вже сама тільки пісня сліпих...

— Подайте сліпеньким... р-ради Христа.

Але це вже було не прохання милостині й не жалісний зойк, заглушуваний гамором вулиці. В ній було все те, що було й раніше, коли, під її впливом, обличчя Петра перекривлялось і він тікав від фортепіано, неспроможний боротися з її роз'їдаючим болем. Тепер він подолав її в своїй душі і скоряв душі цієї юрби глибиною й жахом життєвої правди... Це була пітьма на тлі яскравого світла, нагадування про горе серед повноти щасливого життя...

Здавалося, ніби удар розітнувся над юрбою, і кожне серце тремтіло, наче він торкався його своїми руками, що швидко бігали по клавішах. Він давно вже замовк, але юрба зберігала гробову тишу.

Максим похилив голову і думав:

"Так, він прозрів... Замість сліпої і невтолимої егоїстичної муки, він носить у душі відчування життя, він почуває і людське горе, і людську радість, він прозрів і зуміє нагадати щасливим про нещасних..."

І старий солдат все нижче схиляв голову. От і він зробив своє діло, і він не марно прожив на світі, йому говорили про не повні сили владні звуки, що стояли в залі, панували над юрбою.

. . . . . .

Так дебютував сліпий музикант.

1886–1898 р.

1 В цьому виданні було зроблено значні доповнення. (Прим. автора.)

2 "К о н т р а к т и" — місцева назва колись славетного київського ярмарку. (Прим. автора.)

3 Військовий обоз (нім.)

4 В Малоросії та Польщі для чорногузів ставлять високі стовпи і надівають на них старі колеса, на яких птах мостить гніздо. (Прим. автора.)

5 У Південно-західному краї досить розвинена система орендування маєтків: орендар (по-місцевому посесор) є ніби управитель маєтку. Він сплачує власникові певну суму, а далі від його заповзятливості залежить здобувати більший чи менший прибуток. (Прим. автора.)

6 Г р і м н и ц е ю звуть воскову свічку, яку запалюють під великі бурі, а також дають у руки вмираючим. (Прим. автора.)

7 Перше.

8 Друге.

9 Ч а й к о в с ь к и й, українець-романтик, відомий під ім'ям Садика-паші, мріяв організувати козацтво як самостійну політичну силу в Туреччині. (Прим. автора.)

10 25 карбованців.

11 Нагадаємо, що "Контрактами" називають київський ярмарок. (Прим. автора.)